

PÁLFFY GÉZA

A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században*

Az 1526. évi mohácsi csata következményei Magyarország történetében valódi korszakváltást hoztak. Az előző évszázadokban meghatározó közép-európai államnak számító Magyar Királyság ezt követően több mint százötven esztendőre a kora újkori világ két legjelentősebb nagyhatalma, az Oszmán és a Habsburg Birodalom küzdelmének hadszínterévé vált. Az ország területe ennek következtében részben már 1526-ban, Buda 1541. évi eleste után azonban végleg három részre szakadt. A középkori királyság déli és központi területeit – Szigetvár 1566. évi elfoglalásáig annak már mintegy 40 százalékát – az oszmánok szállták meg. Bár az ország keleti (elsősorban erdélyi) területei a teljes megszállást elkerülték, Szapolyai János királysága a szultánnal kötött 1528. évi szerződéstől számottevő török ellenőrzés alatt állt. Az oszmánok akaratából a Habsburgok gyengítésére 1556-ban életre hívott erdélyi fejedelemség – a Porta legkedvezőbb státusú vazallusállamaként – ezt az idegen befolyást jelentős mértékben örökölte. Végül a királyság megmaradt része, az úgynevezett királyi Magyarország, I. Ferdinánd, majd utódai személyének köszönhetően perszonálunióba került a szomszédos osztrák, cseh és német területekkel, vagyis az V. Károly lemondása után létrejött közép-európai (keleti) Habsburg Birodalom török elleni frontországává vált.

A nagyhatalmak határvidékére került ország rendjeinek az 1526 után eltelt bő fél évszázad ezért kényszerpályákkal terhelt útkeresések sorát jelentette. Az utóbbi néhány évtized kutatásainak köszönhetően ezen folyamatok fontosabb állomásait, az okokat és a következményeket, illetve a fejlődés kedvezőbb és kedvezőtlenebb alternatíváit már sokkal jobban ismerjük. A világ elitmezőnyébe tartozó magyar oszmánisták (Ágoston Gábor, Dávid Géza, Fodor Pál, Hegyi Klára és Káldy-Nagy Gyula) jelentős új eredményei alapján napjainkban már mind I. Szulejmán szultán Magyarország és a Habsburgok elleni terveiről, mind a törökök hódoltsági berendezkedésé-

* Az alábbi tanulmány bővített és megjegyzetelt változata a 16. századi Magyarország történetéről nemrég megjelent összefoglalásunk hasonló tematikájú fejezetének (A tizenhatodik század története. Bp. 2000. [Magyar Századok] 51–82.: Rögös magyar út Bécsbe: A Habsburgok és Magyarország). A téma feltáráshoz nélkülözhetetlen bécsi levéltári kutatásokat az elmúlt esztendőben a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum-ösztöndíjainak segítségével folytattuk, melyért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani.

ről meglehetősen kiérlelt képpel rendelkezünk.¹ Szakály Ferenc szisztematikus kutatásainak köszönhetően ugyanakkor szinte teljességgel feltártnak tekinthető a királyság és a magyarok lakta hódoltsági területek 16–17. századi kapcsolatrendszerére.² Az 1970–1980-as években hasonlóan jelentős új eredményeket tár fel Barta Gábor Szapolyai János királynak az oszmánok oldalára történt kényszerű, ugyanakkor végzetes sodródásáról,³ valamint az erdélyi fejedelemség kialakulásának folyamatairól.⁴

Az osztrák Habsburgok közép-európai nagyhatalma és Magyarország, valamint a bécsi udvar és a magyar rendek 1526 és 1606 közötti kapcsolatrendszerének vizsgálatában ugyanakkor Szekfű Gyula század eleji alapvető megállapításai óta – Benda Kálmán néhány tanulmányát leszámítva – csak alig lépett előre a kutatás.⁵ A kérdéskör elemzésére alap kutatások hiányában a Habsburg Birodalom történetéről készült nagyobb összefoglalások sem fordíthatnak ez ideig elegendő figyelmet.⁶ Az alábbi tanulmány ezért a korábbi eredményekre, valamint az elmúlt fél évtizedben végzett,

- 1 Az előbbire mindenekelőtt ld. *Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás*. Bp. 1991., a hódoltság jellegzetességeire pedig (megjelenésük sorrendjében): *Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Bp. 1970. (Körösi Csorna Kiskönyvtár 9.); *Ágoston Gábor: A hódolt Magyarország*. H. n., 1992. (Magyarország Krónikája); *Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon*. Bp. 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) és *Dávid Géza: Török közigazgatás Magyarországon*. Bp. 1995. (Nagydoktori disszertáció.)
- 2 *Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Bp. 1969. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 49.); *Uő: Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp. 1981. és *Uő: Magyar intézmények a török hódoltságban*. Bp. 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- 3 *Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Bp. 1983. (Gyorsuló idő) (Franciául: La route qui mene à Istanbul 1526–1528. Bp. 1994.) [Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 195.] és *Uő: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528*. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez.) *Történelmi Szemle* 1995. 1–34.
- 4 *Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése*. 2. kiad. Bp. 1984. (Magyar História) és *Cristina Feneşan: Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*. Bucureşti, 1997., ill. *Oborni Teréz: Az erdélyi fejedelemség születése*. Rubicon 1997. 10. sz. Melléklet IV–VI., valamint *Fodor Pál: Egy ország, melyet senki sem akart. Az erdélyi fejedelemség születése*. Rubicon 1998. 4–5. sz. 17–19. Vö. még *Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) és *Erdély története*. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Köpeczi Béla. 3. kiad. Bp. 1988.
- 5 *Szekfű Gyula: Magyar történet*. III. 2. bőv., teljes kiad. Bp. 1935. 63–167.: A Habsburg-királyság berendezése. (63–100.) és A kereszténység védőbástyája. A védelem királyi szervezése. (101–167.) c. fejezetek, ill. *Benda Kálmán: Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században*. Bp. 1975., ugyanez a munka kibővítve: *Uő: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján*. *Történelmi Szemle* 1984. 445–179. Vö. még főként a 17–18. századra: *Nagy László: A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1992. 2. sz. 3–29. és *Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században*. (Tanulmányok.) Szerk. ifj. Barta János. Debrecen, 1997. (Történelmi figyelő könyvek 6.)
- 6 Üdítő kivételt jelent, de elsősorban a 17. század vonatkozásában: *R[obert] J. W. Evans: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*. Oxford, 1979. Németül: *Das Werden der Habsburger-monarchie 1550–1700*. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. Wien–Köln–Graz, 1986. (Forschungen zur Geschichte des Donaauraumes; Bd. 6.) (2. Aufl. Wien, 1989.) 177–201.: 7. Kapitel – Ungarn: Beschränkte Zurückweisung.

bécsi és budapesti levéltári kutatásainkra építve ezen a helyzeten kíván javítani – különös figyelmet fordítva az udvar és a rendek több évszázados kapcsolatrendszerére szempontjából meghatározónak tekinthető 1526 utáni évtizedek vizsgálatára. Reményeink szerint közleményünk egyúttal egyik alapfejezetéül szolgálhat a téma olyan komplex jellegű későbbi monografikus feltárásának, mint amilyen Csehországra vonatkozóan Joachim Bahlcke kutatásainak köszönhetően már rendelkezésre áll,⁷ továbbá elősegíti a témára vonatkozó kutatások fellendülését. Végül: jelen összefoglalással tisztelegni szeretnénk nemrég elhunyt mesterünk, Szakály Ferenc emlékének, aki a témára vonatkozó kutatásainkat mindvégig atyai szeretettel, határtalan érdeklődéssel és példamutató önzetlenséggel támogatta.

1. Ferdinánd és Magyarország

Kevés uralkodó volt a magyar történelemben, aki oly nehéz körülmények között vette át az ország kormányzását, mint az 1526. december 17-én a pozsonyi diétán királlyá választott Habsburg Ferdinánd.⁸ Az a középkorban sem volt ritkaság, hogy egyik uralkodójelölt fegyverrel küzdött meg a másikkal, az mégis egész történelmünkben páratlan dolognak számított, hogy az országnak közel másfél évtizedig egyszerre két törvényesen megválasztott királya volt. A félreértések elkerülése végett nyomatékosan ki kell jelentenünk: mind Szapolyai Jánost, mind Ferdinándot – a legitimitációhoz szükséges három feltételnek megfelelően – a Szent Koronával, Székesfehérvárott és mindkét esetben az esztergomi érseket helyettesítő rangidős nyitrai püspök (1505–1530), Podmaniczky István kente fel uralkodóvá. Segítségére János király 1526. november 11-i koronázásakor a mohácsi csatában elesett Szálkái László érsek (1524–1526) halála miatt volt szükség. Az egy esztendővel később, 1527. november 3-án tartott újabb ceremónián viszont azért kellett ismét neki közreműködnie, mert a Szapolyai által időközben kinevezett esztergomi érsek

7 *Joachim Bahlcke*: Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619). München. 1994. (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 3.)

8 Az 1526 utáni évtizedek, valamint általában a 16. század történetére az alábbi munkákat használtuk: *Franz Bernhard Bucholtz*: Geschichte der Regierung Ferdinands I. 1–9. Wien, 1831–1838.; *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846.; *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608. Bp. 1897. (A magyar nemzet története V.); *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Bp. 1943. (Reprint a Holnap Kiadó gondozásában, 1992.); *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. I. 2. kiad. Bp. 1987. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.); *Ágoston G.*: i. m. és újabban *R. Várkonyi Ágnes*: A Királyi Magyarország 1541–1686. Bp. 1999. (Tudomány – Egyetem) és *Úő*: Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. A megosztottság évszázada 1526–1606. Bp. 1999. Vö. még *Pálffy G.*: A tizenhatodik század i. m. és Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula. Bp. 2000. (Magyar Kódex III.) Ezekre a feldolgozásokra az alábbiakban csak konkrét adatok idézése esetén hivatkozunk.

(1526–1549), Várday Pál nem lehetett jelen. Pontosabban szólva: nem tudott, de nem is kívánt a szertartásban részt vállalni, hiszen ekkor János király híve volt.⁹

Habsburg Ferdinánd – még bátyja, V. Károly császár árnyékában is – sokkal nagyobb katonai-anyagi erőforrásokkal rendelkezett, mint magyarországi vetélytársa. Ennek ellenére ő már nem, majd csak utóda, Miksa király élhette meg azt a pillanatot, hogy Szapolyai fiát, János Zsigmondot – névleg ugyan még magyar királyt, valójában már csak Erdély fejedelmét – az ország északkeleti területeiről is végleg kiszorítsák. A látszatra nála sokkal kedvezőbb helyzetben hatalomra jutó, valójában azonban néhány hónap alatt teljes kiszolgáltatottságba került¹⁰ János király ugyanis már azt megelőzően a törökök pártjára kényszerült, hogy Ferdinánd fejére került volna a Szent Korona. 1527. október 18-án útnak indította Isztambulba a szultántól szövetséget kérő követét.¹¹ Ezáltal az erőviszonyok alapvetően megváltoztak. Bár a Habsburg uralkodó a teljes győzelmét hozó 1527–1528. évi magyarországi hadjáratokban bebizonyította, Szapolyai egyedül nem lehet komoly ellenfél számára, a hatalmas katonai és gazdasági erőfölényben lévő I. Szulejmán által támogatott János királlyal szemben viszont már csak igen korlátozott lehetőségekkel rendelkezett. Ettől kezdve mindkét magyar király gyakran már csak illúziókat kergetett.

I. Ferdinánd előtt magyarországi céljainak elérésében a Lajtán túl és innen ugyanis egyaránt jelentős akadályok emelkedtek. Az éppen létrejött Habsburg Birodalom – még fejlődésének legfényesebb időszakában is – hemzsegett a szinte leküzdhetetlen problémáktól. A rendkívül gazdag, de politikai, gazdasági és nyelvi szempontból egyaránt igen széttagolt nagyhatalmat az oszmánok a Földközi-tenger medencéjében is fenyegették, miközben Itáliában is még egy évtizedig véres harc dúlt a franciákkal. A német fejedelemségekben pedig hamarosan a reformáció gerjesztett fegyveres tűzfészkeket. V. Károly számára ezért a magyarországi frontvonal – érthetően – az oszmánok ellen csak harmadik, általában véve pedig kényszerből mellőzött hadszíntérnek számított.¹² Katonai segítség így csak viszonylag szerényebb

9 Mindezt azért szükséges külön hangsúlyoznunk, mert az egykorú és közel egykorú történétírók szinte kivétel nélkül mind Szapolyai, mind Ferdinánd koronázójának Várday Pált nevezik meg, ami azonban nem más, mint az egymás hibás adatait továbbörökítő történétírók tévedése. Ferdinánd király ugyanis egy 1527. júl. 29-én kelt oklevelében maga állítja, hogy Szapolyait Podmaniczky István nyitrai püspök koronázta meg. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1520–1529. Szerk. Bunyitay V[ince]–Rapics R[ajmund]–Karácsonyi J[ános], Bp. 1902. 332.: N° 331.) A további kutatásoknak kell tehát feltárniuk, ki jegyezte le először tévesen vagy félreérthetően a koronázás eseményeit, és az adat miként vándorolt végig a későbbi történétírók munkáiban. A problémára: *Bethlen Farkas*: Erdély története. 1. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538). I–II. Ford. Bodor András. A jegyzeteket írta és a mutatókat összeáll. Pálffy Géza. Bp.–Kolozsvar, 2000. 58.: 129. jegyzet.

10 *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m.

11 Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Laski tárgyalása a töröknel János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. A kötetet összeáll. Barta Gábor. A tanulmányokat és a jegyzeteket írta: Barta Gábor és Fodor Pál. A dokumentumokat ford. Barta Gábor és Kun József. Bp. 1996. (Régi Magyar Könyvtár. Források 5.) 43.

12 A Habsburg Birodalom 16. század eleji helyzetére ld. történetének fontosabb összefoglalásait (a művek megjelenésének sorrendjében): *Victor-Lucien Tapié*: Monarchie et peuples du Danube. Pa-

mértékben érkezhettek Magyarországra. Sőt az 1540-es évek második felében a magyar huszártisztek egy része a császár zsoldján a schmalkaldeni vallásháborúban teljesített szolgálatot.¹³ Károly császár ugyanakkor az észak-afrikai és mediterráneumi front megnyitásával jelentősen korlátozta az oszmán hadvezetés magyarországi mozgásterét.

A Spanyolországban nevelkedett Habsburg Ferdinándnak a földrajzilag ugyan egy tömbben fekvő, de politikai hagyományait és gazdasági fejlettségüket tekintve egymástól igen eltérő országai és tartományai rendjeivel is óriási problémái támadtak. Így volt ez a központi területeknek számító osztrák örökös tartományokban, mindenekelőtt Alsó-Ausztriában is. A rendek – a középkor végi Európa többi területéhez hasonlóan – itt is igen komoly erőt képviseltek. A főhercegnek ezért ausztriai hatalomátvétele után kemény fellépéssel kellett megreguláznia a központi hatalom megerősítése ellen fellázadt nemeseket, valamint az engedetlenkedő Bécs városát. 1522-ben Bécsújhelyen a lázadók néhány vezetőjének és a bécsi polgármesternek a feje porba hullott. Sőt az új uralkodó a leendő császárváros kiváltságait is jelentősen megnyirbálta. Ennek ellenére még korántsem köszöntött békesség tartományaira. 1523-tól – a tiltó rendelkezések dacára – a reformáció egyre nagyobb hullámokban terjedt át Ausztriára is. Ráadásul két esztendő múlva Tirolban heves parasztfelkelések robbantak ki, amelyek a többi tartományra is hamar áttértek.¹⁴ A központi hatalom még meg sem birkózott ezek leverésével, midőn megérkezett a hír: Mohácsnál a főherceg sógora, az ifjú magyar király, II. Lajos holtan maradt a csatatéren.

Ferdinándnak azonnal lépnie kellett a magyar trón elnyerése érdekében. Egyrészt a dinasztia tagjainak gondolkodásába – III. Frigyes uralkodása (1440–1493) óta – a magyar trón megszerzésének és a Duna menti monarchia megteremtésének célja

ris, 1969. (Angolul: *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*. London, 1971. és németül: *Die Völker unter dem Doppeladler*. Graz–Wien–Köln, 1975.); *Robert A. Kann*: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley–Los Angeles–London, 1977. (Németül: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918*. 2. Aufl. Wien–Köln, 1982.); *Gonda Imre–Niederhauser Emil*: *A Habsburgok*. Egy európai jelenség. Bp. 1978. (6. kiad. Bp. 1998. Németül: *Die Habsburger*. Ein europäisches Phänomen. Bp. 1978. 2. Aufl. 1985.); *Die Habsburger*. Hrsg. Brigitte Hamann. Wien, 1988. Magyarul: *Habsburg lexikon*. Szerk. Brigitte Hamann. Szakmai szempontból ellenőrizte és magyar vonatkozásokkal kiegészítette: Soós István. Bp. 1990.: *Die Habsburger*. Eine europäische Familiengeschichte. Hrsg. Brigitte Vacha. Verf. Walter Pohl und Kari Vocelka. Graz–Wien–Köln, 1992. (Sonderausgabe: 1996.) Magyarul: *A Habsburgok*. Egy európai dinasztia története. Bp. 1995. és legújabban: *Jean Bérenger*: *Die Geschichte des Habsburgerreiches 1273 bis 1918*. 2. Aufl. Köln–Wien–Graz, 1996.

13 *Károlyi Árpád*: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Századok 1877. 642–654., 841–854. és *Martian Julián*: Magyarok V. Károly császár udvartartásában. (1546–47.) Erdélyi Múzeum 1910. 53–54.

14 *Alphons Lhotsky*: *Das Zeitalter des Hauses Österreich*. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. in Österreich (1520–1527). Wien–Köln–Graz, 1971. (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs 4.); *Erich Zöllner*: *Ausztria története*. Bp. 1998. 127–129. és az alsó-ausztriai eseményekre *Karl Gutkas*: *Geschichte des Landes Niederösterreich*. 3. überarb. und erg. Aufl. Sankt Pölten, 1973. 149–159.

teljességgel beivódott.¹⁵ Sőt Miksa császár alatt, a világhatalommá válással ezek a törekvések csak tovább erősödtek. (Nem sok kétségünk van afelől, hogyha Miksa 1490-ben vagy 1506-ban megszerzi a magyar trónt, az ország kora újkori története valószínűleg sokkal kedvezőbben alakul.¹⁶) Másrészt Ferdinándnak nem volt nehéz felismernie, hogy Magyarországra tartományainak védelme érdekében alapvető szükség van. Ebben megerősítették I. Miksa törökellenes törekvései, valamint rokona, II. Lajos ismétlődő segélykérelmei. A Krajnát és Karintiát fosztogató szpáhi-por-tyák tetemes pusztításairól befutó jelentések szintén ugyanerre sarkallták.¹⁷ Végül az osztrák főherceg bizonyára felismerte azt is, hogy a politikai és katonai célok mellett gazdasági megfontolásokból is alapvető érdeke a magyar trón megszerzése. A középkori Magyar Királyság ugyanis 300 000 km²-nyi területével messze felülmúlta még az osztrák örökös tartományok (100 000 km²) és a Cseh Korona országainak (120 000 km²) összterületét is.¹⁸ Sőt, kissé előretételezve, érdemes arra is felhívunk a figyelmet, hogy Ferdinánd, majd utódai számára a század második felében még a rendkívül megfogyatkozott, mintegy 120 000 km²-nyi területű királyi Magyarország is fontos gazdasági erőt képviselt. Eves jövedelmei ugyanis körülbelül megegyeztek Alsó- és Felső-Ausztria, valamint Stájerország, Krajna és Karintia együttes bevételeivel.¹⁹ Mindezek ismeretében Ferdinánd főherceg magyar királlyá választását követően 1526–1527 fordulóján kényszerhelyzetbe került: mindenképpen és mielőbb, akár fegyverrel is. hozzá kellett fognia a magyar trón megszerzéséhez és új országa berendezéséhez.

15 A Habsburgok törekvéseire a magyar trónra vonatkozóan – a Habsburg Birodalom történetének idézett feldolgozásain kívül (12. jegyzet) – ld. *Hermann Zsuzsanna*: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Bp. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 21.) és *Kosáry Domokos*: Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. In: *Uő*: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 1987. 20–62.

16 I. Miksa magyarországi törekvéseire ld. *Hermann Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I. München, 1971.; *Uő*: Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Prefiburger Vertrag (1490/91). Südost-Forschungen 1959. 26–75. és a magyar irodalomból *E. Kovács Péter*: Miksa magyarországi hadjárata. Történelmi Szemle 1995. 35–49.

17 Ezek historiográfiájára újabban ld. *Vaskó Simoniti*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991., mindenekelőtt 5–23.

18 *Kurt Klein*: Die Bevölkerung Österreichs vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Hg. Heimold Helczmanovszki. Wien, 1973. 47–111. és *Roman Sandgruber*: Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Wien, 1995. (Österreichische Geschichte) 61–86.

19 *Karl Oberleitner*: Österreichs Finanzen und Knechtswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 1860. 1–231. és *Alfons Huber*: Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.-Bd. 4. (1893) 181–247.

Ezeknek a céloknak a megvalósítását a Lajtától keletre is komoly nehézségek hátráltatták.²⁰ Szapolyai 1528. évi török szövetsége, majd a Bécs elleni szultáni hadjáratok (1529, 1532) egyértelműen jelezték, Magyarorszáért valójában a szultánnal kell megküzdenie. Ehhez azonban hadszíntérré vált új országában a feltételek egyáltalán nem voltak a számára adottak. Politikai támogatottsága kezdetben nagyon csekély volt, hiszen az ország nemességének java a korábban megválasztott és már Mohács előtt népszerű Szapolyai Jánost támogatta. Csekély táborában pusztán az ország nyugati felében birtokos nemesség egy-egy prominensebb személyisége, valamint a testvére, Mária királyné hívei,²¹ nevezetesen ecsedi Báthory István nádor (1526–1530), Szalaházy Tamás veszprémi püspök (1524–1526), majd kancellár (1527–1537), Thurzó Elek tárnokmester (1523–1527), majd országbíró (1527–1543), valamint 1529-től Várday Pál esztergomi érsek (1526–1549), illetve – az 1529 és 1535 közötti esztendőket leszámítva – Nádasdy Tamás, a későbbi nádor (1554–1562) és a meglehetősen bezárkózó Batthyány Ferenc horvát-szlavón bán (1525–1527) remélték az ország boldogulását.

Ferdinánd királynak ekként pusztán arra futotta korlátozott lehetőségeiből, hogy az 1530–1550-es években Szapolyait, majd Buda bevétele (1541) után – a szultán által az ország periferiájára kényszerített – János Zsigmondot fokozatosan visszaszorítsa. Így még a törökök előrenyomulása ellenére is egyre jelentősebb területeket biztosított uralma alatt, melyeken megkezdhetette egy új határvédelmi rendszer kiépítését. Ennek megvalósítása viszont roppant nehéz feladatnak mutatkozott. Jól ismert ugyanis, milyen komoly erőfeszítésébe telt Hunyadi Mátyásnak is, hogy összehasonlíthatatlanul kedvezőbb politikai és anyagi lehetőségek között, az 1470-es évek békeidőszakában keresztülvigye határvidéki reformjait.²² Ráadásul Ferdinánd hadvezetése – középkori elődjével ellentétben – kezdetben nem rendelkezett a törökök szokásait ismerő diplomatákkal, de még magyarországi helyismerettel sem. Sőt – néhány, a horvát végeken 1526 előtt megfordult főtisztet (idősebb Niklas zu Salm gróf és Hans Ungnad von Sonnegg²³) leszámítva – a rendszer kiépítésére alkalmas

20 Ferdinánd magyar (ill. vele szorosan összefüggő török) politikájára a fent idézett munkákon (ld. 5. és 8. jegyzet) kívül ld. még: *Otto Friedrich Winter*: Die Register Ferdinands I. als Quelle zu seiner ungarischen Politik. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1954. 551–582. és *Christine Turetschek*: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. (Dissertationen der Universität Wien 10.)

21 A korszakra vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom mellett ld. mindenekelőtt *Gernut Heiß*: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1974. 119–180.

22 *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos cs Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–57.; *Uő*: The Hungarian–Croatian Bordér Defense System and Its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. János M. Bak–Béla K. Király. Brooklyn, 1982. (War and Society in Eastem Central Europe III.) 141–158. Vö. még *Leupold Kupelwieser*: Die Kampfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. 2. Aufl. Wien, 1899.

23 Salmra: *Johann Newald*: Niclas Graf zu Salm. Eine Historische Studie. Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien 1879. 1–122. és *Uő*: Niclas Graf zu Salm. Nachträge zur Biographie

apparátusa sem volt. Végül a Habsburg uralkodó hadvezetése számára az ország természetföldrajzi adottságai sem kedveztek. Az oszmánok által megszállt területektől csak több száz kilométerre északra húzódtak olyan folyók, hegyvonulatok vagy mocsarak, amelyekre támaszkodva az új rendszer kiépíthető volt.²⁴ Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés a fenti körülményeket kevésbé mérlegelő történetírói álláspontokkal szemben: Valójában milyen lehetőségeket halasztott el – a gyakran egyenesen mulasztással vádolt – Habsburg Ferdinánd a Mohács utáni évtizedekben? Az őt elmarasztaló vélekedésekkel ellentétben úgy véljük, reformtörekvései még az óriási nehézségek dacára is alapvető eredményeket hoztak.

2. A magyar rendek és a bécsi udvar

A Habsburg uralkodónak – a fenti problémák mellett – saját magyarországi táborával is egyre komolyabb problémái támadtak. Elmaradhatatlan központosító törekvéseivel szemben magyar hívei egyre gyakrabban és ugyanúgy emeltek kifogásokat, miként az intézkedéseivel elégedetlen osztrák és cseh rendek. Persze Szapolyai támogatói hasonlóképpen háborogtak hatalmukat megtörni igyekvő uruk rendeletei miatt. Azaz e tekintetben a rendek fellépése egyáltalán nem attól függött, hogy királyuk mely dinasztiából származott vagy milyen nemzetiségű volt. Az 1526 után beköszöntő időszak mégis a Habsburg uralkodót támogató nemesség számára teremtett nehezebb feltételeket. Ferdinánd rendjei ugyanis teljesen új, történelmük folyamán még sohasem tapasztalt szituációval kerültek szembe.

A helyzet fonákságát elsősorban három tényező adta. Egyrészt: a két Bécs elleni török hadjárat után a magyar rendek felismerték: pusztán Magyarország erőforrásaiból nem lehetséges a két magyar király országrészének egyesítése, de még törökellenes védelmének biztosítása sem. Ezen egyre erősödő véleményüket 1539 nyarán Nádasdy Tamás horvát-szlavón bán szavai kiválóan összegezték: „Ha Szentséges Felsőgték valahonnan más országaiból nem gondoskodik ezen országról, akkor bizonyosan bekövetkezik, hogy ezen ország elvesztése miatt Szentséges Felsőgték más országai is elvesznek.”²⁵ Sőt 1547-ben – az elmúlt két évtized tapasztalataira építve – külön országgyűlési törvénycikkben hívták fel uralkodójuk figyelmét arra, hogy

desselben im XVIII. Bande der Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien. Wien, 1884.; Ungnadra: *Bernard Zimmermann*: Landeshauptmann Hans Ungnad von Sonnegg (1493–1564). Ein Beitrag zu seiner Biographie. In: Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag. Hrsg. Gerhard Pferschy. Graz, 1981. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12.) 203–216., valamint újabban *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (A győri főkapitányság története a 16–17. században I.) 263–264.

24 Végvár és környezet. Szerk. Petercsák Tivadar és Pető Ernő. Eger, 1995. (Studia Agriensia 15.)

25 „Nisi Vestra Sacratissima Maiestas alicunde ex aliis regnis suis huic regno providerit, actum erit de eo, et ex amissione huius regni amittentur alia etiam regna Vestrae Sacratissimae Maiestatis.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien. (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Aktén (Hungarica), Allgemeine Aktén, Fasc. 39. Konv. F. 1539. Juni-Juli fol. 36–37.

„szükség van a Szent Császári és Királyi Felségek, meg a birodalmi fejedelmek pénzübeli és katonai segélyére, mert mindezekre a magyar hadiadó egymagában semmi szín alatt nem elégséges”.²⁶ A rendek tehát belátták, a királyi Magyarország rá van szorulva új Habsburg uralkodójuk idegen tartományainak anyagi és fegyveres támogatására. Mindezek ellenére – érthetően – semmit sem kívántak feladni Mohács előtti vezető politikai szerepükből, midőn a királyi tanácsban (*consilium regis*) maguk döntöttek az ország minden fontos kérdéséről.²⁷ A gyengekező Jagelló királyokkal szemben korábban érvényesített kizárólagos pozícióikat mind az államigazgatás, mind a belpolitika területén meg akarták őrizni.

Másrészt: attól a pillanattól kezdve, hogy a rendek által igényelt idegen segítség keretében az első német gyalogos Magyarországra lépett, súlyos konfliktusok támadtak a külföldi csapatokat irányító főhadparancsnokok (*Obristfeldhauptmann in Ungarri*) és a rendek vezetői között. Ráadásul Ferdinánd király az osztrák tartományokban és Csehországban végrehajtott központi reformjait Magyarországon sem kívánta, de nem is tudta volna mellőzni. A pénz-, majd a hadügyigazgatás hatékonnyabbá tétele érdekében sorra hozta meg azon intézkedéseit, melyek a rendek rosszallását váltották ki. Az újonnan felállított kormányzervek, valamint a főhadparancsnokok tevékenysége így nyilvánvalóvá tette számukra, korábbi kizárólagos pozícióik egyre komolyabb veszélybe kerülnek. A Mohács előtt már beidegződött működő ellenállás ráadásul az új körülmények között már keveset ért.

Végül megoldhatatlan problémát állított a rendek elé az a különleges helyzet, hogy új uralkodójuk koronázása után hamarosan távozott az országból és feladatainak ellátására a helytartó (*locumtenens*) és tanácsa vezetésével külön kormányzervevet (helytartóság, latinul *locumtenentia*) rendelt.²⁸ Jóllehet ilyen példa – bár nem tanács formájában – a 15. század elején Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt már több alkalommal megesett,²⁹ a két helyzet között mégis alapvető különbség volt. Ferdinánd távoztával az önálló magyar királyi udvar örökre megszűnt. Pontosabban: a közép-európai Habsburg Birodalom és Magyarország perszonáluniójának köszönhetően a magyar király udvara egyesült az osztrák tartományok és a cseh király, sőt 1556 után egyúttal a császár Bécsben székelő udvarával.³⁰

26 „subsidium vei pecuniarum, vei gentium Sacrae Caesareae et Regiae Majestatum ac imperii principum omnino est necessarium [...], nam Hungaricum per se subsidium ad ista omnia haudquaquam satis futurum esse, jam Majestas Sua intelligit.” 1547: 16. tc. Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) (= CJH) 1526–1608. évi törvényezikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Bp. 1899. 198–199.

27 A késő középkori királyi tanácsra ld. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 1988. 147–215.

28 *Kiss István, R[ugonfalvi]*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp. 1908. és *Ember Győző*: A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 142–156.

29 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. passim.

30 A későközépkori magyar királyi udvarra ld. *Csánki Dezső*: I. Mátyás udvara. Századok 1883. 515–581., 617–667. és 750–785., valamint *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913.; *Úó*: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. és újabban *Kubinyi András*: A királyi udvar élete a

Mindez nem jelentett mást, minthogy ezentúl – a cseh ügyek mellett – a Magyarország sorsát érintő legfontosabb döntéseket is ebben a közös udvarban hozták meg. (A középkorban egyébként igen hasonló volt a helyzet a magyar–horvát perzonálunióban.) Az önálló magyar királyi tanács ezáltal megszűnt,³¹ pontosabban szólva szerepét a helytartó és tanácsosai (*locumtenens et consilarii*) alkotta és egyre szervezettebb formát öltő *consilium Hungaricum* vette át.³² Ráadásul a közös uralkodó kormányzásának, valamint a törökellenes védelemben való együttműködésnek köszönhetően a magyarországi kérdések egy igen jelentős része közös vagy – miként a korban fogalmaztak – vegyes üggyé (*negotia mixta*) vált. A rendek ezt az új helyzetet nem tudták, de részben nem is akarták megérteni vagy elfogadni. Eleinte ezért azt szorgalmazták, hogy Ferdinánd lakjon Magyarországon, aminek persze semmiféle realitása nem volt. Számára ugyanis nem a frontvonallá vált ország, hanem örökös tartományai jelentették birodalma központi területeit. A rendek azután, e kérésük kudarcát belátva, még az 1550–1560-as években is azt sürgették, hogy „méltóztassék őfelsége a magyar dolgokban és ügyekben magyar tanáccsal élni”.³³ Csakhogy szintiszta magyar ügyek (*negotia mere Hungarica*) – a belpolitikát és az igazságszolgáltatást leszámítva – az oszmán előrenyomulás miatt már alig léteztek.

A különleges szituációból eredő nehézségeken Ferdinánd többször kívánt javítani. Tökéletesen tisztában volt ugyanis azzal, hogy magyarországi berendezkedése és a hódítók elleni védekezés a frontvonal problémáit legjobban ismerő magyar főméltóságok³⁴ tanácsaival könnyebben mehet végbe. Az 1540-es években ezért megpróbálkozott azzal, hogy a közös ügyek intézésére állandó jellegű magyar tanácsot foglalkoztasson Bécsben. Miután törekvése – a rendek vonakodása miatt – nem járt eredménnyel, több ízben szorgalmazta, hogy akkor legalább egy-egy befolyásosabb

Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 309–335. A bécsi udvarra a 16. században: *Christiane Thomas*: Wien als Residenz unter Kaiser Ferdinand I. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 1993. 101–117. és újabban az eddigi kutatások összegzése: *Markus Reisenleitner*: Habsburgische Höfe in der frühen Neuzeit – Entwicklungslinien und Forschungsprobleme. In: Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku. Edd. Václav Bůžek–Pavel Král. České Budějovice, 1999. (Opera Historica 7.) 97–114.

31 Ezért panaszkodott az 1530. évi pozsonyi országgyűlés, hogy „nullum consilium Hungarum, nullum fere officialem, nullum praefectum, nisi solo fortasse titulo, habet Maiestas Vestra”. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. (Monumenta comitalia regni Hungariae.) I. (1526–1536.) Szerk. Fraknoi Vilmos. Bp. 1874. 274.

32 *Márk László*: A királyi tanács átalakulása és története 1526 után. Századok 1917. 472–493. és 577–602., valamint *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 1.) 75–89.

33 „Supplicans etiam status et ordines Sacrae Majestati Caesariae, ut (quemadmodum in proxime praeterito conventu supplicatum fuit [vö. 1559: 8–9. tc.]) dignetur Sua Majestas in rebus et negotiis Hungaricis Hungarico uti consilio et nihil literarum ex cancellaria Germanica, quod iura et liberates regni concernat, in Hungariam dare.” 1563: 35. tc. CJH 502–503.

34 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Bp. 1988.

magyar tanácsost bocsássanak rendelkezésére az osztrák fővárosban.³⁵ Sőt az 1530–1550-es években még magyar udvari familiárisokat (*aulae familiaris*) is tartott, hogy segítségükkel a magyarországi ügyeket könnyebben intézhesse.³⁶ A magyar nemesség azonban – a török hadvezetéssel ellentétben – nem kívánkozott Bécsbe. Csak nagyon kevesek értették meg időben a bécsi politikai életben való részvétel igazi jelentőségét. Amikor viszont az általuk elmulasztott lehetőséget felismerték, már túl késő volt.

A magyar rendek persze nem konok makacsságból választották a politizálás ezen útját. 1526 után olyan teljesen új szituációba, olyan nehéz kényszerpályára sodródtak, melyről csak a legkiemelkedőbb tehetségek számára nyílt megfelelő időben kiút. Ilyen politikusok pedig ez időben sem akadtak nagy számban. A Bécsbe vezető út ugyanis nagyon rögzös volt. Mindez részben az ország szétszakítottságából, részben a teljesen idegen helyzetből, részben pedig a középkorban jól bevált politizálási gyakorlat alkalmazhatatlanságából adódott.

A Mohács utáni zűrzavaros évtizedekben a Ferdinánd-párti rendek birtokai Szapolyai hívei vagy a törökök miatt gyakran kerültek veszélybe. Ezért úgy látták, jobb ha ezek megőrzése végett otthon maradnak. De egyesek sokáig azt sem tudták eldönteni, melyik király oldalán vezet az út az ország felemelkedéséhez. A gátlástalanul politizáló (például Perényi Péter vagy enyingi Török Bálint³⁷) ráadásul pártváltásaikkal általában az éppen erősebb félhez csatlakoztak, hiszen úgy vélték, ezzel megalapozhatják jövőjüket. Végül megszokott földesúri udvaraikat – melyek vidékén a maguk urai, a maguk „kiskirályai” voltak – egyébként sem szívesen cserélték fel egy teljesen idegen környezetre. Egy részüket még arra is nehezen lehetett rávenni, hogy új fővárosukban, a Budához képest periferikus helyen fekvő Pozsonyban vállaljanak részt az ország ügyeinek intézésében. Kiválóan példázza a magyar nagybirtokosok és országos főméltóságok ezen helyzetét még Ferdinánd magyar kormányzata egyik kulcsfigurájának, a helytartó tisztét 1532 és 1542 között betöltő Thurzó Eleknek a magatartása is. A legújabb kutatásokból tudjuk, hogy a Mohács előtti időszakból örökölt politikai és udvari szokások nagy részével még ő is csak igen nehezen (egyáltalán azonban sohasem) tudott leszámolni, és ezért meglehetősen

35 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 51. és 80–81.

36 Az udvari familiárisokra ld. pl. „Instructio data fidelibus nostris praefecto et consiliariis Camerae nostrae Hungaricae super hiis. quomodo cum husaronibus aulae nostrae familiaribus ponenda erit Posonii ratio ...” (1534. márc. 10., Bécs.) Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL): E 136 Magyar kinstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Diversae instructiones, Tétel 30. fol. 376–379.

37 Perényi Péterre: *Déshy Mihály*: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. Sárospatak, 1989. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 28.) és *Sztárai Mihály*: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála. Vál., a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Téglásy Imre. Bp. 1985. (Magyar Ritkaságok); Török Bálintra: Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: Bessenyei József. Bp. 1994. és újabban mindkettőjükre: *Szakály Ferenc*: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 30–34.

mereven mozgott új uralkodója idegen (bécsi, illetve esetenként prágai) környezetében.³⁸

A magyar rendek a Bécsben való politizálástól az idegen milió miatt is erősen riadoztak. Német kereskedő-polgárságunkat,³⁹ a határ menti birtokosokat és Mária királyné néhány hívét kivéve 1526 előtt az osztrák nemességgel és Ferdinánd főherceg udvarának vezető személyiségeivel⁴⁰ szinte semmiféle kapcsolatuk nem volt. Ráadásul a Mohács előtti nemesi közgondolkodást – a Habsburgokkal kötött egyezmények (1463: bécsújhelyi szerződés, 1491: pozsonyi béke, 1506: házassági szerződés) következtében – komoly németgyűlölet hatotta át, melyet a Szapolyai-párt igyekezett erősen növelni. Elegendő ehelyütt pusztán az 1505. évi rákosi végzésre gondolnunk, amely kimondta, hogyha II. Ulászló fiúörökös nélkül hal meg, akkor a magyar rendek nem választanak külföldi származású személyt királlyá.⁴¹ Ráadásul Magyarországon a kis létszámú és részben idegen udvari nemesség, valamint a magyar nemesi társadalom tömegeit kitevő és az előbbtől élesen elkülönülő vidéki (vármegei) nemesség között már az Anjou-kortól kezdve komoly ellentétek feszültek.⁴² Ezek azután mind Luxemburgi Zsigmond, mind Hunyadi Mátyás, majd a Jagelló uralkodók alatt tovább tartottak, sőt feltételezhetően még fokozódtak is. Mohács után ez az udvarellenes magatartás a magyar király udvarának idegenbe kerülésével érhetően még tovább növekedhetett. Mindezen érzésektől pedig még Ferdinánd híveinek egy része is csak nagyon nehezen tudta függetleníteni magát.

Bécsbe érkezve a magyar nemesség idegenérzetét nyelvi és mentalitásbeli különbségek még tovább növelték. A *Hofburg* ugyanis az osztrák nemesek mellett tele volt egyéb idegennel (spanyolokkal,⁴³ németekkel, csehekkel, sőt még német-alföldi-

38 A Thurzóra vonatkozó újabb kutatások értékes eredményei: *Erdélyi Gabriella*: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához.) Századok 2000. 341–371.

39 *Andreas Kubinyi*: Die Pemflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 1978. 67–88.

40 Ezekre ld. *Eduard Rosenthal*: Die Behördeorganisation Kaiser Ferdinands I. Das Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien. Ein Beitrag zur Geschichte des Verwaltungsrechtes. Archiv für österreichische Geschichte 1887. 53–316.; *Ferdinand Menzik*: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter. Archiv für österreichische Geschichte 1899. 447–563. (A Harrach család levéltárának iratai alapján); *Thomas Fellner-Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung des österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). 1. Geschichtliche Übersicht. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 5.). és *Helmut Goetz*: Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564). Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 1963. 453–494.

41 Kiadása: *Georgius Pray*: Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Pars IV. complectens res gestas ab coronatione Mathiae Corvini, ad Ludovicum II. Vienna, 1767. 313–316. Magyarul: *Jászay P.*: i. m. 155–162.

42 *Engel Pál*: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. Bp. 1988. (Előadások a Történettudományi Intézetben 11.) 11–16.

43 A spanyolokra jól használható *Christopher F. Laferl*: Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. 1522–1564. Wien–Köln–Wien, 1997. (Junge Wiener Romanistik 14.) Vö. még: *Karl*

ekkel is⁴⁴) is, akik még a Magyarországon bevettnek számító latint sem gyakran bírták. Tehát önmagában már a kommunikáció is komoly nehézségeket jelentett, nem beszélve a teljesen eltérő udvartartási etiketről vagy a politikai hagyományokról. Noha a magyar királyság az egész középkorban az európai keresztény kultúrkör része volt, a magyarok „érthetetlen” nyelvük és keleties öltözködési szokásaik miatt általában idegen, sőt nemritkán lekicsinylő fogadtatásban részesültek. Kiválóan tanúszkodnak erről az érzésről még a 17. század elejéről is Lépes Bálint nyitrai püspök (1608–1619) és kancellár (1608–1623) szavai a birodalmi városban, Nürnbergben tapasztaltakról: „Ebben a városban, sőt majd az egész tartományban, oly szűkön járt az előtt a magyar nemzet, hogy egy prédikátor két szolgámtól, kiket előre küldtem, azt kérdezte: »monachi estis ne vos [valóban szerzetesek vagytok]?«; bár maga látta, hogy magyar fekete ruhában voltak, kard oldalukon és száras csizma lábukon, annak volt a legtöbb nézője. Sokan hol törököknek, hol polyákoknak [lengyeleknek] mondottnak, fülünk hallatára. Még több csodálónk lett volna, ha többen és színes ruhában, szokott öltözetünkben jöttünk volna Ófelségével.”⁴⁵ Hasonlóképpen fogadhatták az 1530-as években a bécsi udvarba érkező magyar nemeseket is.

Végezetül egyáltalán nem kedvezett a Bécsben való politikai szerepvállalásnak az sem, hogy az egyre gyarapodó lélekszámú nagyvárosban az élet meglehetősen drága volt. A magyar király idegen udvarában való megkapaszkodás tehát nagyon nehéz és költséges vállalkozás volt. Ennek a befektetésnek az igazi előnyeit csak kevesen ismerték fel. Mindezekkel magyarázható, hogy 1563-ban – amikor a magyar–osztrák perszonálunió már csaknem negyven esztendeje fennállt – a Bécsben működő Magyar Kancelláriát (*Cancellaria Hungarica*)⁴⁶ vezető kancelláron kívül mindössze három magyar főnemes, a nemrég elhunyt Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) özvegye, Kanizsai Orsolya, Zrínyi Miklós szigetvári és dunántúli (1563–1566), valamint gersei Pethő János komáromi főkapitány (1563–1566) rendelkezett házzal a császárvárosban. Bár rajtuk kívül szállása még jó néhány magyar főméltóságnak volt, a korabeli szálláshelyek nyilvántartása (*Hofquartiersbuch*) azonban

Leeder: Geschichte des Hauses Hoyos in Österreich. 1–2. Wien, 1914., valamint a Hispania-Austria sorozat (Szerk. Friedrich Edelmayer–Alfred Kohler) eddig megjelent köteteit (I–II. Wien–München, 1993. és 1999.).

44 Az utóbbiakra: *Sylvia Koretz*: Das niederländische Element am Hofe Ferdinands I. Wien, 1970. (Kézirat disszertáció.)

45 Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623). Sajtó alá rend. Jankovics József. Bp.–Szeged, 1981. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5.) 204.: N° 129. Lépes Bálint levele Thurzó Györgyhez. 1612. máj. 15., Nürnberg. (A betűhíven kiadott levél szövegét a mai helyesírásra „magyarítottuk”.)

46 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 113–117. Vö. még *Szilágyi Loránd*: A királyi secretariások intézménye és az újkori magyar állam. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Bp. 1937. 547–561.

gyakran csak a következőket tudta róluk: „Bécsbe ritkán jön fel.”⁴⁷ A rendkívül lassú és nehéz bécsi beilleszkedésnek viszont évszázadokra kiható következményei voltak.

3. Habsburg reformok Magyarországon

A 16. század elejétől kezdve a Habsburgok újonnan megszerzett országaikat igyekeztek egyre egységesebb elvek szerint irányítani és igazgatni. Egyáltalán nem véletlen, hogy nem a berendezkedni kifejezést használtuk, hiszen a Habsburgok a főként házasságok révén elnyert országokat sohasem szállták meg katonailag oly módon, mint azt például Magyarország középső területeivel „örök ellenségük”, az oszmánok tették. A rendi és a helyi közigazgatási intézményeket nem – vagy csak különleges esetekben – számolták fel, a központi hatalmukkal szembekerülő rendeket pedig csak olyan kemény ellenállás esetén verték le erővel, mint az 1522-ben Bécsújhelyen történt. Sőt, mivel kormányzásuk biztosításában és hadseregeik fizetésében a rendek által megszavazott adóknak elévülhetetlen szerepük volt, igyekeztek velük megfelelő hatalmi egyensúlyt fenntartani. Az uralkodó és a rendek közötti hatalommegosztásban, az úgynevezett rendi dualizmusban, az utóbbiak jogainak és kiváltságainak betartását koronázási hitlevelükben garantálták. I. Ferdinánd magyar királyként például a következőket fogadta: „Esküszünk, hogy az egyházi és világi urakat, főpapokat, bárókat, nemeseket, szabad városokat, Magyarország minden rendjét szabadságjogaikban, törvényeikben és kiváltságaikban, melyeket még a régi szent királyok idején nyertek, megőrizzük és megtartjuk.”⁴⁸

A Habsburgok ugyanakkor – ellentétben például az oszmánokkal – országaikat nem kívánták gazdaságilag birodalmukba beolvasztani vagy kizárólag hadseregük szolgálatába állítani. Felismerték, hogy erre a rendkívül különböző fejlettségű területek miatt nincs semmi lehetőség. Dinasztiájuk vallását, a katolikus hitet, majd a katolikus egyház megújulási mozgalmát viszont erőteljesen támogatták. A protestantizmus elterjedését önállósulási törekvéseikre felhasználó fejedelmek ellen pedig, ha kellett, fegyverrel is felléptek; bár egyes tagjaik, ha nem is nyíltan, de rokonszenveztek az új hit bizonyos elemeivel.

Reformintézkedéseiket mind régi, mind új tartományaikban fokozatosan egységülő, bevett módszerek szerint hajtották végre. Ezek I. Miksának még a század legelején meghozott újításain alapultak. A császár felismerte, hogy egyre gyarapodó tartományaiból csak akkor kovácsolhat erős birodalmat, ha egyrészt a megerősödött

47 ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA), Hofkammerarchiv (= HKA), Hofquartiersbücher N° 1. (1563) fol. 1–95. passim. Ld. pl. fol. 14.: „Vnder dem Peillerthor auf Der Rechten Handt, Fronleutners oder Lincken Haus: Herr BudJanj [azaz Batthány Ferenc] [...] [Oldalt megjegyzés:] Zuerkanntnus, dan er seltten herkombtt.” vagy fol. 87.: „Die vor der Pechen StraB, Auff Der Ander Seittn, Colman SchieBer, Seretj Caspar. ein Vnger [...] [Oldalt megjegyzés:] Zuerkanntnus, dan er seltten her kombtt.” A forrásra vö. még *Ernst Birk*: Materialien zur Topographie der Stadt Wien in den Jahren 1563 bis 1587. Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien 1869. 79–164.

48 *Benda K.*: A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség i. m. 450.

rendek hatalmát korlátozza, másrészt a kormányzási-közigazgatási szempontból rendkívül lazán összefüggő országokat egységesebb központi irányítás alá vonja. Ennek megfelelően fő célja az államigazgatás legfontosabb területeinek (a pénz- és hadügy, valamint a diplomácia) modernizálása volt. A belpolitikai életbe és a helyi igazságszolgáltatásba ugyanakkor – a császárság egyes elavult intézményeit kivéve – nem kívánt beleszólni.

Bár Miksa reformjai még csak csekély és rövid életű eredményeket hoztak, utódai, Károly és Ferdinánd igyekeztek azokat kiteljesíteni. Valójában hatalmuk megerősítése érdekében más úttjuk nem lehetett – még akkor sem, ha jól tudták, az újítások a rendek heves ellenállását váltják ki. Ferdinánd ennek ellenére az ausztriai parasztfelkelések után 1527-ben megkezdte az egyes tartományok rendi szervei fellett álló központi hivatalhálózat kiépítését. A már adott székhelyen (Bécsben), állandó jelleggel és tanács formájában ülésező, a kor szintjén modernnek tartható új kormányzervek segítségével volt ugyanis egyedül lehetősége arra, hogy az államigazgatás legfontosabb területeit minden tartományában ellenőrizhesse és összefoghassa.⁴⁹

Reformjait 1527-ben saját tanácsa megújításával kezdte. Országai legfontosabb állam- és külügyeinek, valamint egyéb uralkodói jogainak és hűbéri kérdéseinek intézésére létrehozta az Udvari és a Titkos Tanácsot (*Hofrat*, illetve *Geheimrat*). Ezek közül végül az utóbbi jutott valóban meghatározott szerephez, hiszen az Udvari Tanács – egyre vesztve jelentőségéből – a 17. században már csak jogi ügyekkel foglalkozott. A Titkos Tanács viszont a Habsburg Birodalom 1556. évi kettéválása után fokozatosan a legfontosabb döntés-előkészítő és döntéshozó szervvé lépett elő, mind a birodalom, mind az osztrák örökös tartományok vonatkozásában. Hasonlóan jelentős szerepet töltött be a pénzügyigazgatás területén az ugyancsak 1527-ben alapított Udvari Kamara (*Hofkanuner*), amely mintegy finanszminisztériumként felügyelte az egyes tartományok hamarosan szintén létrehozott önálló kamaráit.

A hadügyek egységes irányítása és a katonai igazgatás 1556-tól a bécsi Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*, *Consilium Bellicum*) feladata lett.⁵⁰ Ennek létrehozása – miként látni fogjuk – elsősorban a törökellenes magyar hadszíntéren végbement események miatt vált halaszthatatlanná. V. Károly lemondása és Ferdinánd 1558. évi császárrá koronázása után pedig a Német-római Birodalom irányítása is Bécsből folyt. Ezt a feladatot elsősorban a birodalmivá vált Udvari Tanács

49 A fentiekben elmondottakra mind a mai napig alapvető: *T. Fellner–H. Kretschmayr*: i. m. Vö. a magyar nyelvű irodalomból: *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 48–74.

50 *Oskar Regele*: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848*. Wien, 1949. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Erg.-Bd. I/1.) Vö. még *Friedrich Fimhaber*: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens. Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes*. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 1864. 91–178.

(*Reichshofrat*) és a Titkos Tanács, továbbá a Birodalmi Udvari Kancellária (*Reichshofkanzlei*) látta el.⁵¹

Ferdinánd végrendeletében mégis feladni kényszerült az egységes közép-európai Habsburg Birodalom létrehozásának tervét. Halála (1564) után osztrák tartományai három nagyobb egységre estek szét. A központi terület ugyan továbbra is Alsó- és Felső-Ausztria maradt; a Stájerország, Krajna és Karintia alkotta Belső-Ausztria viszont Károly főherceg önálló igazgatása alá került. Ferdinánd főherceg ugyanakkor Tirol és Elő-Ausztria irányítását vette át.⁵² Sőt az előbbi területen Graz székhellyel a pénzügyek irányítására már 1564-ben külön kamara (*Innerösterreichische Hofkammer*),⁵³ a hadügyek koordinálására pedig 1578-ban külön Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) alakult.⁵⁴ A század végén a székhelyét Prágába átvéő és ott újabb kormányzerveket (például prágai Udvari Haditanács = *Prager Hofkriegsrat*⁵⁵) létrehozó II. Rudolf uralkodása alatt a korábbi egység még tovább bomlott. Mindezek ellenére a Ferdinánd által lerakott alapok olyan szilárdak voltak, melyekre még évszázadokon át építhetett a birodalom vezetése. Az általa létrehozott kormányzervek ugyanis fokozatos újjászervezésekkel egészen a 19. századig kiállták az idők próbáját.

Az 1527-től megkezdődött igazgatási reformok természetesen Magyarországot sem kerülhették el – miként a cseh királyságban is végbementek.⁵⁶ Elsőként itt is a pénzügyek újjászervezésére volt a legégetőbb szükség, hiszen a törökök elleni védekezéshez egyetlen fillér sem volt nélkülözhető. Ferdinánd ezért 1528 januárjában még Budán felállította a Magyar Kamarát (*Ungarische Kammer, Camera Hungarica*), melynek első elnöke Gerendi Miklós erdélyi püspök (1527–1540) lett. Mivel a magyar fővárost Szulejmán szultán 1529. évi hadjárata idején János királynak adta át, a kormányzervet 1531-ben Pozsonyban szervezték újjá. Ettől kezdve több évszázadra

51 Az utóbbiak monografikus feldolgozásai: *Oswald Gschliesser*: Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung. Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806. Wien, 1942. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 33.) és *Wolfgang Sellert*: Die Ordnungen des Reichshofrates 1550–1766. 1–2. Wien–Köln–Graz, 1980–1990., ill. *Lothar Gross*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Wien, 1933. (Inventare österreichischer staatlicher Archive V. Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. 1.)

52 *Hermann Ignaz Biedermann*: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1705. Innsbruck, 1867. és *Viktor Bibl*: Maximilian II., der rätselhafte Kaiser. Hellerau–Dresden, 1929.

53 *Viktor Thiel*: Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. I. Die Hof- und Zentralbehörden Innerösterreichs 1564–1625. Archiv für Österreichische Geschichte 1916. 37–48.

54 *Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 60.) 73–93. Vö. még *Viktor Thiel*: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 1914. 159–170.; *Artur Steinwenter*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 1924. 43–59.; *Günther Probst-Ohstorff*: Die innerösterreichische Hofkriegsordnung und die windisch-kroatische Grenze. Blätter für Heimatkunde 1961. 92–98.

55 ÖStA, Kriegsarchiv (= KA), Akten des Prager Hofkriegsrates, Karton 59–61.

56 *J. Bahlcke*: i. m. 71–85.

a Magyar Kamara lett a hazai pénzügyigazgatás legmeghatározóbb intézménye és a Habsburg kormányzatszervek legolajozottabban működő magyarországi egysége. Felépítését tekintve teljességgel ellenőrző szervét, az Udvari Kamarát követte, vagyis tanács formájában, állandó jelleggel (naponta kétszer) Pozsonyban ülésező szakhivatal lett.⁵⁷ 1567-től, a Lazarus Freiherr von Schwendi⁵⁸ főhadparancsnok által vezetett hadjáratok eredményeit (Kassa és Szatmár vidékének János Zsigmondtól való visszavételét) követően, Felső-Magyarországon munkáját egy szintén önálló kamara tehermentesítette. A Kassán székelő Szepesti Kamara (*Zipserische Kammer, Camera Scepusiensis*) felettese ugyancsak az Udvari Kamara volt. Jellegét tekintve erősebb katonai függésben állt, mint pozsonyi társa, hiszen legfontosabb feladata a helyi végvári katonaság zsolddal és élelemmel való ellátása, vagyis a hadügyigazgatás és a végházak kiszolgálása volt.⁵⁹

Az új hadügyigazgatás megszervezése szorosan összefüggött a törökellenes határvédelmi rendszer kiépítésével.⁶⁰ E területen Ferdinánd udvarára még nehezebb

57 *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei 1. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–64. Bp. 1888.; *Uő*: A pozsonyi és szepesti kamarák. In: *Uő*: Két pénzügy-történelmi tanulmány. Bp. 1894. 1–133.; *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 119–146. és legújabbán *Nagy István–F. Kiss Erzsébet*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.)

58 Schwendire és magyarországi tevékenységére: *Adolf Eiermann*: Lazarus von Schwendi, Freiherr von Hohenlandsberg, ein deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI. Jahrhunderts. Freiburg, 1904.; *Johann König*: Lazarus von Schwendi Röm. Kaiserl. Majestät Rat und Feldoberst 1522–1583. Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation. Schwendi, 1934.; *Roman Schnur*: Lazarus von Schwendi (1522–1583). Ein unerledigtes Thema der historischen Forschung. Zeitschrift für historische Forschung 1987. 27–16.; *Thomas Nicklas*: Um Macht und Einheit des Reiches: Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583). Husum, 1995. (Historische Studien 442.) és *Wilhelm Janko*: Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871.

59 Erről kiválóan tanúskodik Miksa király által 1567. ápr. 1-jén kiadott latin nyelvű utasítása, miszerint: „camera illa non solum politicarum, verum etiam bellicarum rerum curam gerere debet”. *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesti kamarák i. m. 30. Vö. még *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 147–165. és *Szűcs Jenő*: A Szepesti Kamarai Levéltár 1567–1813. Szerk. Varga János. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.)

60 Az újonnan megszervezett határvédelmi rendszerre vonatkozó legfontosabb munkák (megjelenésük időrendjében): *Fr[antišek] Vaníček*: Specialgeschichte der Militärgrenze. I–IV. Wien, 1875.; *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Bp. 1911.; *Jakob Amstadt*: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). (Inaugural-Diss.) Würzburg, 1969.; *Gunther Erich Rothenberg*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.), ill. *Uő*: The Military Border in Croatia 1740–1881: A Study of an Imperial Institution. Chicago, 1966. és a két kötet együtt német nyelven; *Gunther E[rich] Rothenberg*: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881. Wien–München, 1970.; Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte. Wien, 1973. (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien 6.); *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980.; Die österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen. Hrsg. Gerhard Ernst. Regensburg, 1982. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 8.); *Vojna Krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Ed. Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984.; *Milan Kruhek*: Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. Zagreb, 1995. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije; Knj. 1.);

feladat várt. Egyrészt – miként fent részleteztük – ennek megvalósítására a Mohács utáni két évtizedben a feltételek még egyáltalán nem voltak adottak. Másrészt a hadügy azért is kényes területnek számított, mert átszervezése jelentősen érintette a rendek azon szabadságjogait, melyek betartására Ferdinánd koronázásakor ígéretet tett. Kiváltságaik értelmében ugyanis a magyar nemesek csak vérükkel adóztak. A hadügyekből való akár csak részleges kiszorításuk ezért ezen legalapvetőbb jogukat veszélyeztette, miközben persze korábbi vezető pozícióikról sem mondtak le önkéntesen. Ráadásul legfőbb méltóságuk, a nádor – az 1485. évi nádori cikkelyek értelmében⁶¹ – az uralkodó távollétében főkapitányuknak számított. Mária királyné tiszavirág-életű kormányzása után ezért Báthory István nádor 1528 tavaszától beköszöntő helytartóságától a rendek úgy vélhették, a hadügyek területén képesek lesznek megőrizni korábbi vezető szerepüket.

Ezen céljaik csak csekély mértékben váltak valóra. Bár az idegen katonai segítséget egyre gyakrabban épp maguk sürgették, nehezen tudták elfogadni, hogy az újabb helytartók (1532–1542: Thurzó Elek, 1542–1549: Várday Pál) utasításai már egyáltalán nem rendelkeztek hadügyi feladatokról. Ezeket fokozatosan az osztrák tartományok segélyeiből a magyar hadszíntéren tartott csapatok idegen főhadparancsnokai vették át. A rendek legfőbb méltóságai ez ellen hiába tiltakoztak. A kialakult ördögi körből számukra nem volt kiút. A megfogyatkozott Magyarország éves jövedelmei ugyanis – a legújabban feltárt adatok szerint: az 1570-es évek közepén 765 000 rajnai forint⁶² – egyáltalán nem voltak elégségesek még a formálódóban lévő végvárvonal katonaságának zsoldjára sem. Érdekeik védelmében persze a rendek több ízben azt állították, az ország bevételeiből – amennyiben azokat kizárólag maguk kezelhetnék – teljességgel ellátnák a határvédelmet, sőt még 15 000 lovast és gyalogost is tartanának.⁶³ A korabeli források alapján összeállított táblázat számadatai azonban ezt kétségkívül cáfolják:⁶⁴

Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) Történelmi Szemle 1996. 163–217.; Karl Kaser: Freier Bauer und Sóidat. Die Militärisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Wien–Köln–Weimar, 1997. (Zur Kunde Südosteuropas II/22.) és ugyanez horvátul: Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881.) I. Rana krajiška društva (1545–1754.) II. Povojačeno društvo (1754–1881.) Zagreb, 1997. (Povijest i historija) és Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m.

61 CJH 1000–1526. évi törvénycikkek. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: Márkus Dezső. Bp. 1899. 398–399.: 4. cikkely.

62 *Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai 16. század második felében. Levéltári Közlemények 2000. (Megjelenés alatt.)*

63 *Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 258–259.*

64 *Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás 1995. tavasz 61–86.*

1. táblázat

A végvári katonaság zsoldköltéseinek, valamint a királyi Magyarország éves jövedelmeinek és hadi kiadásainak százalékos arányai a 16. század második felében

Év	A magyarországi végvári katonaság éves zsoldja r. f.*-ban	A zsoldnak és Mo. jövedelmeinek százalékos aránya	A zsold és a max.** hadikiadásoknak százalékos aránya
1554	761 766	100	50
1556	945 475	81	40,5
1572	1 385 965	55	27,5
1576	1 658 736	46	23
1578	1 461 900	52	26
1582	1 418 292	54	27
1593	1 572 533	49	24,5

* r. f. = rajnai (rénes) forint; ** max. = maximálisra becsült (kb. 50%)

Noha a fenti adatok önmagukért beszélnek, mégis szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy jelen esetben pusztán a mintegy 20–22 000 főnyi végvári katonaság⁶⁵ zsoldjával számoltunk. Pedig ugyancsak az ország jövedelmeiből kellett, pontosabban kellett volna fizetni a rendi méltóságokat, az említett új pénzügyigazgatási szerveket, sőt az egyéb igen tetemes hadikiadásokat is. Ezek közé mindenekelőtt a várerődítések, a katonaság hadianyaggal és élelemmel való ellátásának, a dunai flottának, valamint a hírszerzésnek és a hadipostának a költségei tartoztak. Ráadásul az ország helyzetét az is igen megnehezítette, hogy a Mohács előtti évszázadhoz képest az egész európai hadügy óriási fejlődésen ment keresztül.

Az úgynevezett hadügyi forradalom következtében a hadviselés és a határvédelem alapjaiban különbözött a középkortól.⁶⁶ A legfontosabb változást a tűzfegyverek széles körben történt elterjedése jelentette. Ez elsőként Itáliában és Németalföldön jelentős átalakulásra készítette a várépítészet – így jött létre az úgynevezett ó-

65 A végvári katonaság létszámára ld. Státní oblastní archiv, Třeboň; Rodiný Archiv Buquoy – Nové Hradý, Fach 71. Fasc. IV. N° 2020. (1572); ÖStA, HHStA, Reichslagsakten der Reichskanzlei Fasc. 53. fol. 350–369. (1576) és ÖStA, KA, Alte Feldakten 1577/13/2. fol. 331–343. (1577)

66 A korai újkor hadügy fejlődésére általában: *Michael Roberts: The Military Revolution, 1560–1660.* Belfast, 1955.; *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1988. (Németül: Frankfurt–New York, 1990.); *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* Macmillan, 1991.; *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe.* Ed. by Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995., valamint újabban Habsburg–oszmán vonatkozásban: *Gábor Ágoston: Habsburg and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power.* The Turkish Studies Association Bulletin 1998. 1. sz. 126–141.

majd az újolasz erődítési módszer⁶⁷ de a hadiipart és a vele összefüggő gazdasági ágazatokat is. Időközben a hadseregek létszáma is megnőtt, így ellátásuk és általában a hadügy irányítása már nagyobb számú és kifejezetten szakapparátust tett szükségessé. A hadügy- és az államigazgatás szervezetének fejlődése viszont újabb, egymást ismét előrelendítő változásokat hozott az előbb említett területeken. A reformok és újítások az Oszmán Birodalmat sem kerülték el. A szultánok már a középkorban is nagyszámú, igen jól szervezett, sőt állandó hadsereggel rendelkeztek, az ágyúk és tűzfegyverek sokaságával felszerelt török csapatokkal szemben így csak hasonló módon felfegyverkezve lehetett érdemben felvenni a küzdelmet.⁶⁸ I. Ferdinándot és utódait mindezek következtében az új védelmi rendszer és a hadügyigazgatás kiépítése, fenntartása és ellátása mind anyagilag, mind szervezetenként sokkal komolyabb problémák elé állította, mint középkori elődei.

Az 1540-es évekre ekként mind a bécsi hadvezetés, mind a rendek reálisabban gondolkodó vezetői számára kiderült: Magyarországon az új végvárrendszer kiépítése és fenntartása csakis a Habsburgok közép-európai országainak éves segélyeivel lehetséges.⁶⁹ Ezt még a bécsi udvar által 1603-ban koholt vádakkal fej- és jószágvesztésre ítélt⁷⁰ későbbi nádor (1608–1609), Illésházy István is elismerte Bocskai Istvánhoz írott 1605. évi levelében: „Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [vagyis szlavóniai], Dunán túl és innen való végházakat eltartani.”⁷¹ A fenti táblázat mintegy 60–70 százaléknyi hiányát, évente csaknem egymillió rajnai forintot, valamint az egyéb hadi kiadások

67 *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1931. 98–132.: *Marosi Endre*: Itáliai hadiépítések részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. *Hadtörténelmi Közlemények* 1974. 28–74., valamint újabban *Domokos György*: Az olasz várépítéssel alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében. In: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 179–202.

68 A hadügyi forradalom magyarországi jelentkezésére: *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 1990. 3. sz. 85–95., ill. szerepére az oszmán hadügy fejlődésében: *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 1995. 465–485.

69 Ezért sürgette 1555 őszén Nádasdy Tamás nádor például Miksa főhercegtől: „Quamobrem nihil habeo aliud, quod Maiestati Vestrae Sacratissimae scribam, quam quod prius scripsi, nimirum ut Maiestas Vestra Sacratissima propter omnem cunctationem ex Austria, Styria, Bohemia, Moravia et Silesia, quando viam succurrendi aliam nullam video, copias aliquas contrahi clementer curet, praesertim vero equites cataphractos, quorum magnus apud Thurcas est respectus, quorum Austriaci quidem et reliqui viciniore in oppidum Kermend, locum satis securum, Styri vero inter Dravum et Murám venire possunt, mihique et domino Sforciae [ti. Sforza Pallavicininek] postea coniuncti rerum necessitati servire.” *Steiennärkisches Landesarchiv, Graz; Landschaftliches Archiv, Militaria Schuber 1555/2*. (1552. Aug.–Sept.) Nádasdy Tamás Miksa főherceghez, 1555. szept. 25., Oszkó.

70 *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pere. Bp. 1883.

71 *Benda Kálmán*: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században*. (Tanulmányok.) Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 57. Illésházy István levele Bocskai Istvánhoz, 1605. jún. 27. Bécs.

terheit tehát külföldről kellett pótolni. A következő másfél évszázadban ezért az osztrák tartományokból, a birodalomból és Morvaországból az ütközőzónává vált királyi Magyarország óriási segítséget kapott.

Mindezek ismeretében úgy véljük, a Habsburg udvar egyáltalán nem vádolható olyan mulasztásokkal, mint amilyenekkel a magyar történetírás egyes irányzatai korábban illették. Persze a kifejezetten saját érdekeket szem előtt tartó 1526 és 1541 közötti – kényszerű – halogatást vagy a nagyhatalmi politizálást akár kemény ítélettel is minősíthetnénk. Ezt mégsem tartjuk megfelelőnek. S nem azért, mert ez esetben ugyanezt kellene tenni a középkori magyar uralkodók hasonló tevékenységével. Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás ugyanis szintén a legvégsőkig igyekeztek kihasználni a határaiktól délre fekvő délszláv államokat – mint ütközőzónákat – az oszmánok feltartóztatására.⁷² Nem kétséges azonban, hogy hasonló szituációban a világ egyetlen országa sem járt volna el másként. Az önvédelem reflexe ugyanúgy működött – függetlenül attól, hogy a Magyar Királyságról vagy a Habsburg Birodalomról volt-e szó.

Az 1540-es évek végétől rendszeressé váló éves segélyek fejében tehát I. Ferdinánd csapatainak főhadparancsnokai és a bécsi hadvezetés joggal követelheték maguknak a hadügy egy jelentős (még hozzá legfontosabb) részének irányítását és igazgatását. A rendeknek persze ennek ellenére az volt az érdekük és egyúttal természetes reakciójuk, hogy – ezen törekvésnek ellenállva – minél többet őrizzenek meg katonai hatáskörükből. Hamarosan mégis be kellett látniuk: az általuk is egyre inkább szorgalmazott segélyek fejében fokozatosan szorulnak ki a hadügyigazgatás fontos részeiből. Mivel pozícióik és kapcsolataik Bécsben – ahol ezen részben enyhíthettek volna – igen szerények voltak, e fontos területről való kiszorulásuk ellen valójában szinte semmit sem tehettek.

Bár az országgyűléseken benyújtott rendi sérelmek (*gravamina*) hemzsegték a hadügyre vonatkozó cikkelyektől,⁷³ a valóságban az udvar és a rendek között a határvédelem területén az együttműködés korántsem volt ennyire nehézkes. Buda 1541. évi tragikus elvesztése után mindig volt ugyanis néhány reálisabban gondolkozó főnemes, aki belátta, bizonyos kérdésekben többet használ az ország érdekeinek az összefogás, mint a túlfűtött sérelmi politizálás. Az 1540-es években e tekintetben Várday Pál helytartó (1542–1549) és ifjabb Niklas zu Salm und Neuburg gróf főhadparancsnok (1546–1550),⁷⁴ a következő évtizedben pedig Nádasdy Tamás nádor és néhány tapasztaltabb társa (Tahy Ferenc, Zrínyi Miklós, Pethő János, azaz éppen a „bécsi lakosok”), valamint az idegen hadvezetés kooperációja volt példaértékű.⁷⁵ Sőt ezek a tanácsadásban élen járó magyar főnemeselek udvari kapcsolataikat

72 Mályusz E.: i. m. 102–132., valamint a 22. jegyzetben idézett munkákon kívül ld. még Rázsó Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények 1975. 305–348.

73 Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. (Monumenta comitalia regni Hungariae.) Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. I–XII. 1526–1606. Bp. 1874–1917.

74 Salm életpályájára: Pálffy Géza–Richard Perger: A magyarországi török háborúk résztvevőinek sír-emlékei Bécsben (XVI–XVII. század). Fons 1998. 241–242.

75 Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 65–75.

már belpolitikai téren is kamatoztatni tudták. Nádasdy Tamás 1542-ben például az országbírói tisztség megszerzése érdekében két bécsi ismerősének kérte közbenjárását.⁷⁶ Leonhard Freiherr von Vels főudvarmester (1539–1545), egyúttal több ízben magyarországi főhadparancsnok (1537–1538, 1540 és 1544–1545), és Johann Hofmann udvari kamaraelnök (1527–1552) neve mindenki előtt tiszteletet ébresztett. Nekik (is) köszönhetően Nádasdy elnyerte a tisztséget.

Az udvar helyzete több egyéb szempontból is egyre kedvezőbbben alakult. Erre az időre már felnőtt egy főként osztrák nemesekből álló réteg, amely az 1530–1540-es években komoly helyismeretet és hadi tapasztalatot szerzett Magyarországon. Ennek köszönhetően alkalmassá vált arra, hogy a kialakulóban lévő védvonal központi és helyi irányításában egyaránt meghatározó szerepet vállaljon. Ráadásul az 1547. évi drinápolyi Habsburg-oszmán békekötés után a konstantinápolyi állandó Habsburg-követség létrehozásával a keresztény hadvezetést már egy diplomáciai kémszervezet is segítette. Végül az Udvari Haditanács 1556. évi felállításával Ferdinánd király a hadügyek terén is folytatta korábbi központi reformjait. Az új kormányhivatal és a magyar hadszíntér szoros kapcsolatát tökéletesen jelezte, hogy első elnöke Ehrenreich von Königsberg lett. Ő korábban győri könnyűlovas-kapitányként (1551), majd királyi főhadparancsnok-helyettesként (1552) elévülhetetlen szerepet játszott a Bécset védelmező győri végvárövezet kiépítésében.⁷⁷

Az 1560-as évekre ezen változásoknak igen komoly eredménye lett. A királyi Magyarországon új határvédelmi rendszer született. Ennek legfontosabb elemét az Adriai-tengertől az erdélyi határig nagy kifli alakban húzódó végvár vonal alkotta. A mintegy 100–120 kisebb-nagyobb várból álló láncolat szervezetileg hat, úgynevezett végvidéki főkapitányságra (*Grenzoberhauptmannschaft*) tagolódott:⁷⁸

- 1) a legkorábban kialakult Bihács, majd később Károlyváros⁷⁹ központú horvát—tengermelléki (*kroatische und Meergrenze*),
- 2) a Varasd központú szlavóniai (*slawonische Grenze*) vagy másként vend (*windische Grenze*),
- 3) a kanizsai (*kanischarische Grenze*), majd 1600 után a Kanizsával szembeni (*gegen Kanizsa liegende Grenze*),
- 4) a győri (*raaberische Grenze*),
- 5) az előbb Léva, majd 1589-től Érsekújvár köré szervezett bányavidéki (*bergstädtische Grenze*), végül
- 6) a Kassa központú felső-magyarországi főkapitányságra (*oberungarische Grenze*).

Az egyes övezeteket irányító végvidéki főkapitányok (*Grenzoberst*) a székhelyükül szolgáló fővár köré egységes védőzónába szervezett erősségek királyi fizetésű

76 MOL E 185 Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy, Missiles, Nádasdy Tamás levélfogalmazványa Johann Hofmannhoz és Leonhard Freiherr von Velshez. Dátum nélkül.

77 Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 73–81. és 250.

78 Az alábbiakra ld. összefoglalóan Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 192–199.

79 Milán Kruhek: Karlovac: utvrde, granice i ljudi. Karlovac, 1995.

katonaságának parancsnokoltak. A védelmi rendszerben mellettük kiemelt helyet foglalt el a Duna menti hadfelvonulási utat ellenőrző Komárom „magán való vára”,⁸⁰ amely a folyami flotta központja volt és közvetlenül az Udvari Haditanács parancsnoksága alá tartozott.

A várrendszer mélységében is tagolt volt. Bár az egyes főkapitányságok a természeti és stratégiai adottságok tekintetében igen különböztek egymástól, fekvésének és jelentőségének megfelelően minden egyes várnak megvolt a saját feladata és szerepe. A végvidékek óriási erődökké épült fővárai (1000–1500 fővel) a védelem pillérei és a helyi katonai közigazgatás központjai voltak. E kulcsvárakat követték a védőzóna nagyobb erősségei (400–600 katonával), majd a harmadik vonalba tartozó kisebb kő- és palánkvárak (100–300 végvárival). Végül a rendszerben ugyancsak fontos szerep hárult a pusztán tucatnyi katonával rendelkező ór- és strázasaházakra. Ezek legfőbb feladata az ellenséges portyák szemmel tartása és a nagyobb várak riadóztatása volt. Szerepük különösen az 1568-tól beköszöntő „háborús békeévekben” vált meghatározóvá, amit a bécsi hadvezetés tökéletesen felismert. Az 1570-es évek második felétől ezért igyekezett egy a kedvező természeti adottságokra (elsősorban a gazdag vízhálózatra) még jobban építő, szigorúan zárt és jól ellenőrizhető őrházrendszert kiépíteni. Ezt a törekvést nagyban elősegítette, hogy az 1577-ben Bécsben tartott nagy végvári haditanácskozás (*Hauptgrenzberatung*) ezen reformtervezet megvalósítását – a frontvonalon végzett újabb terepfelméréseket követően – teljességgel támogatta.⁸¹

Az egyes végvidéki főkapitányságok katonaságának fizetését nagyrészt a velük szomszédos külföldi tartományok vállalták magukra – miként egy ízben ezt a Haditanács frappánsan megfogalmazta: minden szomszédos „tartomány feladata [az volt], hogy tartsa el saját magyarországi végvidékét”.⁸² Ennek megfelelően a horvát végeket a karintiai és a krajnai; a szlavónt a stájer; a kanizsait, majd a Kanizsával szembeni végeket a stájer, a magyar és a birodalmi; a győrit az alsó-ausztriai és a birodalmi; a bányavidékét a cseh-morva és a magyar; míg a felső-magyarországit többnyire a magyar, a sziléziai és a birodalmi rendek török segélyeiből (*Türkenhilfe*) és adóiból tartották fenn. Közép-Európa országai cs tartományai emellett löfegyverek-

80 „Comaromium per se est, quod a nullo supremo generáli capitaneo dependet”. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640. december–1643. március). Szerk. Hajnal István. Bp. 1930. (Esterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok) 129.: N° 45. Vö. még *Kecskés László*: Komárom, az erődök városa. Bp. 1984.

81 Az 1577. évi nagy haditanácskozás jegyzőkönyvének eredeti példánya: ÖStA, KA, Alte Feldakten 1577/13/2. A rá vonatkozó irodalomból ld. *Kurt Wessely*: Die Regensburger „harrige” Reichshilfe 1576. In: Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576. Mit Beiträgen von Ekkehard Völkl und Kurt Wessely. Regensburg, 1976. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 3.) 38–49.; *W. Schulze*: i. m. 65–69. és *M. Kruhek*: Krajiške utrde i obrana i. m. 273–277., ill. újabban magyarul *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: Hagyomány és korszerűség i. m. 27–41. és *Pálffy G.*: A császárváros védelmében i. m. 167–176.

82 „das Jedes landt seine sondere Graniczen in Hungern zuerhalten.” (1613. dec. 29.) ÖStA, KA, Akten des Wiener Hofkriegsrates, Reg. 1613. Dez. N° 68.

kel, hadianyaggal, különféle szerszámokkal, hajókkal és hajóhidakkal vállaltak még meghatározó szerepet védelmüknek a magyar hadszíntéren történő biztosításában.

A határvédelem kiegészítő elemét a végvidéki főkapitányságokkal azonos területen és egyidejűleg működő kerületi generalátusok alkották:

- 1) a horvát-szlavón,
- 2) a dunántúli,
- 3) a Pozsonytól Gömör megyéig terjedő, úgynevezett dunáninneri, valamint
- 4) a felső-magyarországi.

Vezetőik, a kerületi főkapitányok (*Kreisoberst*) a hatáskörükbe tartozó országrész vármegyéinek katonai kérdéseit intézték, és az ez időre már elavult, nemesi felkelő-, megyei, városi csapatok, valamint főkapitányi kontingensük felett rendelkeztek. Mivel az utóbbiakat kizárólag a magyar rendek által megszavazott hadiadókból fizették, a kerületi főkapitányságok – még ha elenyésző mértékben is – valójában a rendek hadügyi jogkörének letéteményesei voltak. Ezzel magyarázható, hogy ezeket a tisztségeket csak magyar „állampolgársággal” (*indigenatus*) rendelkezők tölthették be. A bécsi hadvezetés és az osztrák rendek által legfontosabbnak ítélt végvidéki főkapitányi posztokat – a győrit, a komáromit, a horvátot és a szlavónt – viszont az egész 16-17. században idegen nemzetiségű (főként osztrák, német és olasz) főtiszttek látták el. Győrben és Komáromban azonban a Haditanács a nagyszámú magyar katonasággal való kapcsolattartást magyar főkapitány-helyettesekkel (a vicegenerállissal, illetve a naszádosfőkapitánnyal) biztosította, akik mindig tapasztalt, a végeken edződött magyar nemesek voltak.

A határvédelem tehát – mondhatnánk a rendi dualizmusnak megfelelően – kétféle, egymást részben átfedő főkapitányságból állt: a Haditanácstól függő végvidéki és a rendi jellegű kerületi generalátusokból. A főkapitányságok elkülönítését nagymértékben bonyolítja, hogy a két tisztséget igen gyakran – sőt egyes területeken, például Felső-Magyarországon állandóan – azonos személy töltötte be. Mindez elsősorban attól függött, hogy az adott védelmi övezetet a bécsi hadvezetés, illetve a segélyező rendek milyen mértékben kívánták saját ellenőrzésük alá vonni, vagy megelégedtek azzal, hogy a számukra kevésbé veszélyes területeken magyarok lássák el mindkét tisztséget. A rendszer ily módon történt kifejlődése már önmagában jelezte, hogy a bécsi udvar e téren komoly kompromisszumot kötött a magyar rendekkel. A nagyobb lemondásra persze a rendek kényszerültek. Az ország Európában való megmaradását biztosító, tekintélyes külföldi segélyeknek azonban ez volt az egyik legfontosabb következménye.

4. Az Európában maradás ára

A határvédelem meghatározó posztjairól való kiszorulás mellett katonai kérdésekben a rendek számára még volt egy igen súlyos veszteség. Az Udvari Haditanács 1556. évi felállításával döntési szerepüket teljesen és igen hosszú időre elvesztették a hadügyek és a határvédelem központi irányítása terén. Az új kormány szerv megalapításával az ország önálló hadügye több évszázadra megszűnt. Pontosabban 1848-ig

a magyar hadügy Magyarország és a keleti Habsburg Birodalom közös ügyévé vált. Mindez egyedül a rendi hadkiegészítés elavult intézményeit (a nemesi felkelést, az *insurrectio*-t, valamint a telekkatonaságot, a *militia portalis*-t⁸³) nem érintette. Ezeket az udvar a rendek ellenállása miatt egyáltalán nem akarta átalakítani, de valószínűleg nem is lett volna elég ereje ennek megvalósítására.

Mindezek ismeretében a magyar hadtörténetírás azon elképzelései, amelyek a kora újkorban önálló magyar hadügyről, sőt néha önálló nemzeti hadseregről beszélnek, megalapozatlan állításoknak tartandók. Egy olyan országnak, amelynek központi hadügyi kérdéseit a külföldi királyi udvarból – amely már nem csak (illetve elsősorban nem) magyar királyi udvar volt – idegen főtiszték határozták meg, önálló hadügye vagy hadserege nem lehetett. Magunk is csodálkoznánk, ha például a horvát történetírás ugyanezen időszakra vonatkozóan önálló horvát hadügyről, a bán által tartott katonaság kapcsán pedig horvát nemzeti hadseregről beszélne. Az önálló magyar hadügy és hadsereg kérdésének ilyen megfogalmazása a Haditanács 1556. évi létrehozása után tehát teljességgel értelmetlen és felesleges. Persze tisztában kell lenni azzal, hogy 1848-ra a helyzet gyökeresen megváltozott. Hangsúlyozni szeretnénk viszont, hogy az 1526 utáni eseményeket nem ítéltjük meg a három évszázaddal későbbi szituáció – napjainkig belénk rögzült – szemszögéből.

Mindez mégsem jelenti azt, hogy a magyar rendeknek, elsősorban a nagybirtokos nemességnek a hadügy és a határvédelem irányításában ne lett volna vitathatatlan szerepe. Tevékenységük azonban a Mohács előtti központi irányításról alacsonyabbra, a helyi katonai közigazgatás szintjére szorult vissza, de ott továbbra is nélkülözhetetlen maradt. Míg Magyarország a tetemes idegen segélyekre volt ráutalva, addig a bécsi udvar nem nélkülözhetette a törökellenes harcokban tapasztalt, a végkekhez közel nagybirtokokkal és így komoly befolyással rendelkező főnemesek tanácsait.⁸⁴ (Sőt a 17. században a határ menti nagybirtokosok szerepe még tovább növekedett, hiszen a harmincéves háború időszakában jelentősen tehermentesítették a nyugaton lekötött bécsi hadvezetést a magyar frontvonal ellátásában.⁸⁵) Javaslataik alapján viszont a legfontosabb központi döntéseket már nem a magyar rendek, hanem a Bécsben ülésező, idegen haditanácsosok hozták meg.

A bécsi hadvezetés a Mohács utáni három évtizedben számára igen kedvezően alakult helyzettel mégsem élt vissza. Érdekei megvalósításában a magyar rendeknek persze csak a szükségesnek vélt mértékben engedett. Mégis tisztában volt azzal, hogy saját feladatait könnyíti meg, illetve saját magát tehermentesíti, ha a magyar rendek képviselőit minél jelentősebb mértékben vonja be a határvédelem helyi vezetésébe. A velük való együttműködést ezért kifejezetten előnyösnek ítélte.⁸⁶ Elsősorban ennek a kooperációs készségnek, illetve a kitartó rendi politizálásnak köszönhető, hogy a magyar rendek a végvárak finanszírozásában való részvételük arányához

83 *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 60.)

84 *Márk L.*: A királyi tanács i. m. 597.

85 *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 94.)

86 *Kelenik J.*: A hadügyi forradalom és jelenségei i. m. 31.

képeket azok irányításában jóval jelentősebb szerepet játszottak. A hadszíntér nemességével való összefogásra még egy meghatározó szempontból is szükség volt. Az örökös tartományokat oltalmazó végvárak erődítési munkáinak és élelemellátásának nagy részét ingyenmunkával (*gratuitus labor*) és termeléssel e nemesség alattvalói biztosították. Ezzel pedig anyagiakban nehezen meghatározható, de kétségtelenül óriási mértékben járultak hozzá a határvédelem ellátásához.

A közös osztrák–magyar hadügy területén a 16. század végére komoly eredmények születtek. Az új határvédelmi rendszer kiépítése mellett ezek közé sorolhatjuk az annak ellátását megszervező hadügyi apparátus létrehozását is.⁸⁷ Ez európai méretekben is jelentős teljesítmény volt. Az újkori modern hadügyigazgatás alapjai ugyanis a közép-európai Habsburg Birodalomban a magyar hadszíntéren zajló események hatására és a hadügyi forradalom újításainak következtében alakultak ki. A Haditanács mellett az 1560–1580-as évekre fokozatosan születtek meg vagy fejlődtek tovább azok a tisztségek, amelyek az állandó hadsereg kialakulását követően a 18. század folyamán már a hadügyigazgatás önálló osztályaivá váltak. A várak hadianyag-ellátásáról és a hadszertárak felügyeletéről a még I. Miksa császár által Innsbruckban létrehozott, de ez időben már Bécsben működő főhadszertárnok (*Obristzeugmeister*) gondoskodott. Az itáliai várépítő mesterek vezetésével és a kor modern erődítési módszereivel folyó építési munkákat pedig végvidéki főkapitányságonként egy-egy építési felügyelő (*Superintendent*) ellenőrizte. Sőt munkájukat 1569-től Bécsben egy külön tisztségviselő, a főerődítési biztos (*Obristbaukommissar*) hangolta össze. A várépítések feladatai közé tartozott az erődítések tervezése és kivitelezése mellett a Haditanács által kialakított védelmi koncepciót befolyásoló határvidék-térképek elkészítése is.⁸⁸

Kiemelt fontosságú teendőnek számított a végvári katonaság fizetése, valamint élelemmel való ellátása. Az előbbi megszervezését – az Udvari Kamara alárendeltségében, de a Haditanács befolyása alatt – a magyarországi főmustramester (*Obristmustermeister in Ungarn*) és a hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister*) koordinálták. A zsold kifizetésére ugyanis mindig a katonaság mustráit követően, a mustra- és fizetési lajstromok alapján került sor. Az élelemellátás felügyeletére 1557-ben állították fel a főélelmester (*Obristproviandmeister*) tisztét, akinek hatásköre azonban csak a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárakra (Győr, Komárom, Tata, majd Kanizsa) terjedt ki. Végül a Haditanács alapítását követő esztendőben már a dunai flotta és az átkeléseket biztosító hajóhidak felszereléséért is külön tisztségviselő, a főhajóhidmester (*Obristschiffbrückmeister*) volt felelős.

A Haditanács felállításával a hadügy mellett a külügyek terén is óriási változások következtek be. Az Oszmán Birodalommal foglalkozó keleti diplomácia (*Ostpolitik*) irányítása ugyanis – a határvédelemmel való szoros kapcsolata miatt – nem a külügyeket általában irányító Titkos Tanács, hanem elsősorban a Haditanács

87 Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 188. A Haditanács és ezen új hadügyi apparátus 16. századi történetének részletes bemutatását a jövőben külön összefoglalóban tervezzük.

88 Pálffy G.: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. 2. jav. és bőv. kiad. Pápa, 2000.

feladata lett. A magyar rendek emiatt e téren is háttérbe kerültek. A drinápolyi békekötésig még számos magyarországi, főként a törökök nyelvében és szokásaiban jártas szerbet, horvátot, humanista dalmatát és magyart alkalmazott a bécsi politikai vezetés. Az isztambuli állandó misszió létrehozása után két évtizeddel viszont rájuk már egyre kevesebb szükség volt,⁸⁹ Erre az időre már létrejött egy olyan osztrák nemzeti réteg, amely az oszmánokkal való diplomáciai kérdések kezelésében komoly tapasztalatokat mondhatott magáénak. A szintén közös kérdéssé vált külügyet tehát ezt követően a bécsi udvar már velük irányította.

A harmadik területen, a pénzügyekben a magyar rendek látszólag jobban bele tudtak szólni az ügyintézésbe. Egyrészt a Magyar és Szepesi Kamara tanácsosainak többsége magyar származású volt, másrészt a hadiadót (*dica, subsidium, contributio*) csakis e kamarák szedhették be, hiszen a rendek ezt szabad akaratukból az országgyűléseken szavazták meg.⁹⁰ Végül ugyancsak a magyar pénzügyigazgatási szervek kizárólagos hatáskörébe tartozott a szabad királyi városok egy összegben fizetett éves adójának (*census*) és hadiadójának (*taxa*) kezelése is. A valóság mindezek ellenére egyáltalán nem volt ennyire kedvező. Miként azt az alábbi táblázatban jól nyomon követhetjük,⁹¹ Magyarország jövedelmeinek igazgatásában a Magyar és a Szepesi Kamara mellett még egy új kormány szerv igen meghatározó szerephez jutott.

89 A 16. századi Habsburg-oszmán diplomáciára: *Anton von Gévay*: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pfortc im XVI. und XVII. Jahrhunderte. 1–3. (1527–1541). Wien, 1840–1842.; *Török Pál*: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547. Bp. 1930. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/12.); *Josip Žontar*: Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju. Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Ljubljana, 1973. (Slovenska Akademija Znanosti i Umetnosti. Razred za Zgodovinske i Družbene Vede I. Dela 18.; Inštitut za Občo in Narodno Zgodovino 5.); *Ernst Dieter Petritsch*: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1985. 49–80.; *Austro–Turcica 1541–1552*. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Holien Pfortc im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In *Verbindung mit Mathias Bernath hrsg. von Kari Nehring*. München, 1995. (Südeuropäische Arbeiten 95.) és újabban *Ágoston Gábor*: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett*. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Mariann. Pécs, 1997. 83–99. A követekre és diplomáciai személyzetre: *Bertold Spuler*: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slawen, Neue Folge 1935. 53–155., 171–222., 313–366. és Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1936. 229–262. és 383–440.; *Szakály Ferenc*: Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban. In: *Szigetvári Csöbör Balázs török miniaturái [1570]*, Szakály Ferenc tanulmányával. Bp. 1983. (Bibliotheca Historica) és *Ungrád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Ford., a bevezető tanulmányt írta: Kovács József László. A jegyzeteket írta: Fenyvesi László–Kovács József László. H. n., 1986. (Magyar Ritkaságok)

90 *Acsády Ignác*: A jobbágy-adózás 1564–1576-ban. In: *Uő*: Két pénzügy-történelmi tanulmány i. m. 135–236.

91 A táblázatot Kenyeres István kollégánk bécsi levéltári kutatásainak megjelenés alatt álló eredményei alapján állítottuk össze. Külön köszönjük szívességét, hogy az. 1574 és 1576 közötti esztendőök átlagát bemutató adatokat kéziratából rendelkezésünkre bocsátotta. *Kenyeres I.*: i. m.

2. táblázat

**A királyi Magyarország éves jövedelmei az 1570-es évek közepén
(az 1574 és 1576 közötti esztendőök bevételeinek átlaga alapján)**

A jövedelem típusa	A bevétel nagysága r. f.*-ban	A tételeknek és az ország összjövedelmének százalékos aránya
<i>Magyar Kamara</i>		
harmincadok	115 688 ⁹²	15,1
hadiadó	43 370	5,6
az esztergomi érseki birtokok bevételei	58 660	7,6
szabad királyi városok adói	13 694	1,8
egyéb	14 603	1,9
<i>összesen</i>	<i>246 015</i>	<i>32,0</i>
<i>Szepesi Kamara</i>		
harmincadok	27 346	3,6
hadiadó	31 485	4,1
váruadalmak bevételei	105 600	13,8
nagybányai kamara bevételei	28 141	3,7
szabad királyi városok adói	8 603	1,1
egyéb	4 996	0,7
<i>összesen</i>	<i>206 171</i>	<i>27,0</i>
<i>Alsó-Ausztriai Kamara</i>		
harmincadok	151 328	19,8
a besztercebányai bányaaigazgatás jövedelmei	106 235	13,9
a körmöcbányai bányakamara bevételei	35 724	4,7
váruadalmak bevételei	16 645	2,2
egyéb	3 204	0,4
<i>összesen</i>	<i>313 136</i>	<i>41,0</i>
<i>A királyi Magyarország bevételei mindösszesen</i>	<i>765 322</i>	<i>100,0</i>
* r. f. = rajnai (rénes) forint		

Ferdinánd pénzügyi vezetése az 1540-es években az ország bizonyos jövedelmeinek kezelését a szintén 1527-ben, Bécsben felállított Alsó-Ausztriai Kamarára (*Niederösterreichische Kammer*) bízta. A harmincadok közül ide kerültek a fellendülő kereskedelemnek köszönhetően legjövedelmezőbb pozsonyi, óvári és szlavóniai határvámok, valamint a Garam menti réz- és nemesfémhányák is. Emellett a határvédelem ellátásban fontos szerepre hivatott magyaróvári és komáromi uradalmakat is e kamara felügyelte. A bécsi udvar ezen intézkedéseinek végrehajtását jelentősen elősegítette, hogy az említett jövedelmek egy részét már Mohács előtt is Mária királyné élvezte.⁹³ Így ő Németalföldre való távozását követően ezeket Ferdinánd számára biztosította. Mindezeknek köszönhetően aló. század második felére a királyi Magyarország még mindig tekintélyes éves jövedelmeinek több mint 40 százalékát

92 A krajcárra vonatkozó adatokat egész forintra kerekítettük.

93 *Gernot Heiß*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. 1–2. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1974. 61–100. és 1976. 52–121.

nem a magyarországi, hanem az udvarban székelő Alsó-Ausztriai Kamara igazgatta. Ráadásul az említett bevételi források a legstabilabb, legkönnyebben beszedhető jövedelmek voltak, miközben a két magyar kamara által kezelt, nehezen befolyó hadiadó és a végvárak uradalmainak bevételei jelentősen függtek mind a török portyázástól, mind az időjárás viszontagságaitól.

A Magyar Kamara a kialakult helyzetet már korán felismerte, hiszen 1549-ben a következő szavakkal panaszkodott Ferdinánd királynak: „Felségtek az e kamarájához tartozó összes jövedelmet elvette tőlünk és mások gondozására, igazgatására és rendelkezésére bízta – úgy, hogy ez a kamara a pusztá címen kívül szinte semmivel sem rendelkezik.”⁹⁴ Bár ez az állítás túlzó volt, a hadügy és a külügy mellett a magyar rendek lehetőségei valójában a pénzügyigazgatás terén is nagyon korlátozva voltak. Ráadásul tevékenységük ellenőrzésére a Magyar Kamaránál a kezdetektől fogva még egy német kamarai tanácsosi posztot (*deutsche Kammerstelle*) is létrehozottak.⁹⁵ A Szepesi Kamara helyzete pedig már amiatt is különlegesnek számított, hogy legfőbb feladata a hadügyigazgatás és a végvárak kiszolgálása, vagyis nagyrészt katonai jellegű volt. Ez valóban megmutatkozott fenti bevételei megoszlásában és azok kifizetésében. A jövedelmeinek több mint fele a 16. század második feléig ugyanis a jelentősebb végváruradalmak (az egri, a szatmári és a tokaji) bevételeiből származott. Kiadásainak ezzel szemben megközelítőleg 70 százalékat fordította hadi célokra, miközben ugyanez az arány a Magyar Kamaránál csak mintegy 40 százalékra rúgott.⁹⁶ Ráadásul Kassán a kamara az 1570–1590-es években az idegen származású főkapitányok (Hans Rueber von Püchsendorf, Ferdinánd zu Nogarol gróf és Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen⁹⁷) erős ellenőrzése alatt állt. Pozsonyi társának ugyanakkor az ott székelő magyar országgyűlések jókora védelmet biztosítottak.

Összegzésképpen megállapíthatjuk: a Mohács utáni négy évtizedben a magyar rendek az államigazgatás három legfontosabb területén jelentős mértékben háttérbe szorultak. A had- és külügy központi irányítása teljességgel, valamint a katonai kérdések és a pénzügyek helyi, magyarországi igazgatásának egy igen meghatározó része is az új, bécsi kormánysszervek hatáskörébe került. Bár egyetértünk a neves főkapitány és királyi tanácsos ghymesí Forgách Simon 1588. évi megállapításával, miszerint „contra rerum series [a dolgok rendje ellen] vagon az, hogy valamely ország más idegenek tanácsával tartassák meg”.⁹⁸ Az objektív megítéléshez mégis hoz-

94 „Omnes proventus ad cameram Majestatis Vestrae pertinentes ab eadem sunt abstracti et aliorum curae et administrationi ac dispositioni commissi, ita ut pene nihil camera praeter nudum titulum habeat.” *Takáts Sándor*: Az igazi szegény legények. In: *Uő*: Szegény magyarok. Bp. [1927.] 23.

95 Az 1530–1560-as években Wolfgang Pichler, Georg Reichersdorffer, Paul Christophli Armbruster, Johann Sinzendorf, Johann Karling és Scifried Ribisch töltötték be a posztot. *Gecsényi Lajos*: Német kamarai tanácsosok a Magyar Kamaránál. (Kézirat, 2000.)

96 *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. és *Kenyeres I.*: i. m.

97 *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* 1997. 257–288.

98 *Takáts S.*: Az igazi szegény legények i. m. 32.

zátartozik: ennek a helyzetnek a kialakulásában szerepet játszott az 1526 után létrejött különleges szituációhoz alkalmazkodni nehezen képes magyar rendek felelőssége is. Végeredményben az 1560-as évekre kénytelenek voltak tudomásul venni: az ország megmaradását biztosító védelmi rendszer fenntartásához nyújtott idegen segélyeknek és kényszerpályára kerülésüknek ez volt a legsúlyosabb, s már megváltoztathatatlan következménye. S jóllehet a bécsi béke eredményeinek köszönhetően ezen a helyzeten a 17. században majd enyhíteni tudtak, az 1526 utáni évtizedekben lezajlott változások évszázadokra meghatározták alapjaiban a Habsburg uralkodók és a magyar rendek kapcsolatát. Jelentőségük éppen emiatt Magyarország hosszú távú fejlődése szempontjából óriási volt.

5. Egy fontos út a császárvároson át vezet

Az ország legfőbb ügyeit tehát a 16. század közepétől igen hosszú ideig a magyar uralkodó bécsi udvarában irányították. A rendek közül ezek eldöntésébe csak azok számára nyílt érdemi beleszólás, akik a császárvárosban komolyabb kapcsolatokkal rendelkeztek. Ennek jelentőségét – miként bemutattuk – a Mohács utáni évtizedekben igen kevesek, csak a legtehetségesebbek ismerték fel. A 16. század második felétől viszont már valamivel többen voltak olyanok, még kisebb nemesi családok sarjai is, akik ezen az úton keresték felemelkedésüket és egyúttal az ország ügyeinek előmozdítását.⁹⁹ Legkiválóbb példaként erdői Pálffy Miklós pályája szolgál, aki pozsonyi ispánból emelkedett az ország bárói és legbefolyásosabb, idegenben is legelismertebb politikus hadvezérei közé.¹⁰⁰

Pálffy páratlanul felfelé ívelő pályája a bécsi út jelentőségének felismerésével állt összefüggésben. Apja aligha véletlenül adta apródnak a császár udvarába, ahol egész ifjúkorát töltötte.¹⁰¹ Ennek későbbi életútja szempontjából óriási jelentősége

99 Számukról és szerepükről kiválóan tájékozódhatunk a nagy számmal fennmaradt úgynevezett udvartartási jegyzékekből (*Hofstaatverzeichnisse*): ÖStA, HHStA, Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, Schachtel 181–183. Bár ezekből a magyarokat a 16. századra vonatkozóan már csaknem teljesen kigyűjtöttük, jelen közleményben nincs terünk a probléma részletes elemzésére. Az udvartartásra és az olt szolgáló tisztségviselőkre ld. *Ivan Ritter von Žolger*: Der Hofstaat des Hauses Österreich. Wien–Leipzig, 1917. (Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14.)

100 Pálffy Miklós életpályájának monografikus feldolgozása a további kutatások feladata. Az alábbi rövid összegzéshez – a Pálffy család Bécsben és Pozsonyban őrzött levéltáraiban (ÖStA, HHStA, Archiv Pálffy, ill. Slovenský Národný Archív, Bratislava; Ústredný Pálffyovský Archív) végzett kutatásaink mellett – az alábbi munkákat használtuk: *Jedlicska Pál*: Adatok erdői báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. (Eredeti történeti forrásmunka.) Eger, 1897.; *Bodó László*: Pálffy Miklós a győri hős. Bp. 1992. (Vitézek, várkapitányok, hadvezérek, generálisok) és *Szabó Péter*: Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza. In: Tata a tizenöt éves háborúban. (Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga.) Szerk. Fatuska János–Fülöp Éva Mária–Gyüzi László. Tata, 1998. (Annales Tataienses 1.) 139–147.

101 „in aula Maiestatis Caesareae educatus”. ÖStA, FHKA, HKA, Familienakten, B–P. 22. fol. 20–21.

volt. Pálffy ugyanis apródként, majd kamarásként már ifjúkorában megismerte, sőt részben barátjának tekinthette azokat az alsó-ausztriai és német nemesifjakat, akik két évtized múlva a Habsburg Birodalom egész politikáját, had- és pénzügyeit irányították. Az udvari szolgálat után ismereteit nagy európai körúton gyarapította, ahol újabb nyelveket sajátított el. Számára ennek köszönhetően a soknyelvű császári udvarban való kommunikáció sem jelentett nehézséget. 1581-ben azután látszólag szinte a semmiből emelkedett az ország bárói közé. Valójában azonban már ekkor tekintélyes ismeretséggel bírt, melynek száalai egészen a Német-római Birodalomig vezettek. Ennek eredménye hamarosan meghozta gyümölcsét. 1583 nyarán a magyar főnemes Augsburgban feleségül vette a korabeli Európa egyik legjelentősebb bankárfamíliájából származó Fugger Máriát. A házasság – páratlan gazdasági előnyei mellett – örökre megerősített garanciát jelentett Pálffy számára mind a birodalomban, mind az örökös tartományokban a befogadásra, az elismertségre és a megbízhatóságra.

Az elkövetkező évtized mindezt tökéletesen igazolta. Pálffy magyar nemes léte-re 1584-ben már azt a komáromi főkapitányi tiszteletet töltötte be, amelyet a 16. század közepétől a török kor végéig mindig és csakis az udvar számára megbízható, idegen (főként osztrák és német) főtisztek láttak el. Egyedül Pálffy jelentett kivételt. Ez a kivétel valójában mégsem tartott sokáig, hiszen a magyar főnemes 1589-től már alsó-ausztriai, 1597-től pedig már cseh „állampolgár” is volt.¹⁰² Ugyancsak egyedül az egész 16–17. században. A páratlan elismertség ráadásul nála komoly felkészültséggel és tehetséggel párosult. Ezt bizonyította, hogy 1589-től már bányavidéki végvidéki és dunáninneni kerületi, 1594-től pedig egyidejűleg még komáromi főkapitány is volt. Sőt, miután a következő esztendőben Esztergom keresztény kézre került, előbbi posztjai mellé még e végvár irányítását is feladatul kapta. A féltett császárváros teljes Duna menti védelme ekként egy magyar főúr kezében volt. A Bécsbe vezető török utat szinte egyedül ő ellenőrizte.

Pálffy ezen tisztségeiben komoly befolyást gyakorolhatott a magyarországi hadügyekre és egyéb politikai kérdésekre. A *Hofburg* legbefolyásosabb körei pedig adtak szavára. Az országgyűlésen való rendi ellenállás helyett tehát ő inkább ezt az utat választotta arra, hogy a Magyarország sorsát meghatározó döntésekre hatást gyakoroljon. Bár gyakran kellett kompromisszumokat kötnie, sokasodó tisztségei és komoly katonai sikerei (1593–1594: téli hadjárat, 1598: Adolf von Schwarzenberggel Győr visszavétele) eredményes tevékenységről tanúskodtak. A 16. század végén a magyar rendek – a sérelmi politika minden fortélyát bevetve – együttesen sem tehetek annyit egy-egy hadügyi kérelmük kedvező elbírálásáért, mint amennyi Pálffynak megadatott. Azt, hogy ez valóban így volt, kiválóan tanúsítják az elfogultsággal nem vádolható kortárs, a bécsi béke kidolgozásában oly fontos szerepet játszó Illésházy

102 *Elisabeth Gisela Schimka*: Die Zusammensetzung des niederösterreichischen Herrenstandes von 1520–1620. Wien, 1967. 190–191. (Kézírtatos disszertáció) és Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. Hrsg. Königlich Böhmisches Landesarchiv. IX. 1595–1599. Prag, 1897. 399.: N° 304.

István szavai: „Minthogy [Pálffy] az császárnak udvarában nevelkedett fel, és komornyikja is volt, és felesége is német nagy nemzet volt, neki mégis többet hittek, de az többi magyarnak senkinek sem hittek.¹⁰³

6. A rendi politizálás jelentősége

A magyar rendeknek a század második felére pusztán a belpolitika irányítása és az igazságszolgáltatás jutott.¹⁰⁴ A megváltoztathatatlan helyzetet az 1569. évi pozsonyi diétán az alábbi szavakkal jellemezték: „Őfelsége kegyesen kijelentette, hogy azokat az ügyeket, amelyek az igazságszolgáltatást, valamint az ország jogait és szabadságait illetik, a magyar tanácsban; a pénzügyi vonatkozásúakat a kamarában; a hadügyi kérdéseket pedig – az eddig követett gyakorlat szerint – a Haditanácsban fogja tárgyalatni.”¹⁰⁵ A további időszakban a hatalmi egyensúly fenntartásához nélkülözhetetlen rendi politizálás legfőbb feladata kettős jellegű volt: A rendek egyrészt – szabadságjogaik általános védelmezése mellett – a fenti két területen továbbra is meg kívánták őrizni kizárólagos vezető szerepüket. Másrészt, ha a sokat emlegetett három legfontosabb ágazat központi irányításában kialakult helyzetet nem is változtathattak, mindent megtettek, hogy legalább magyarországi pozícióikat visszanyerhessék.

Az előbbi területen a rendek politizálása teljes eredményt hozott. Valójában azonban e téren nem folyt igazi küzdelem az udvarral. Bécsben ugyanis korán felismerték, hogy az újabb konfliktusok nem használnak kedvezően alakult magyarországi pozícióiknak, sőt egyenesen rontják azokat. Olykor ezért kisebb-nagyobb engedményekre hajlandók voltak, amelyeket a szívósan kitartó rendek egyúttal saját eredményeiknek könyvelhettek el. Kiváló példaként szolgál erre, hogy a magyar várfeladók feletti ítélkezést – amely a középkorban az országgyűlés különleges bíróságának privilégiuma volt – nem rendelték a Haditanács feladatkörébe. Mivel ez súlyosan sértette volna a rendek kiváltságait, úgy döntöttek, felesleges újabb konfrontáció vállalása a csekély jelentőségű és számukra komoly jogi nehézségeket jelentő kérdésben. A bécsi hadvezetés engedékenysége persze nem pusztán jóindulatból származott, hanem a magyar rendek ellenállásának eredményeképpen is. Az 1550-es évek közepén ugyanis még fennállt a veszélye annak, hogy a magyar tisztek

103 Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával. Közli: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Monumenta Hungariæ Historica/Magyar történelmi emlékek II. Scriptores/írók VII.) 43.

104 A két terület részletes feltérképezése ez ideig még nem történt meg. A leghasználhatóbb munkák: Magyar országgyűlési emlékek i. m. és *Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története.* 2. bőv. kiad. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1996. 82–189.

105 „Majestas Sua benigne declaravit: quae justitiam, jura libertatesque regni concernunt, in Hungarico [consilio], quae cameralia, in camera, quae vero bellica negotia sunt, in Bellico Consilio (more hactenus observato) tractari.” 1569: 38. tc. 1. §. CJH 604–605.

felett a későbbiekben ne a magyar diéta törvényszéke hozza meg döntését, hanem egy részben magyarokból, részben idegenekből delegált ítélőszék.¹⁰⁶

A hadügy és a határvédelem helyi igazgatásának területén viszont a bécsi békéig a rendek szinte semmit sem tudtak pozícióikon javítani. Ebben jelentősen akadályozta őket, hogy Nádasdy Tamás¹⁰⁷ nádorsága (1554–1562) után az udvar 1608-ig keményen ellenállt azon erőfeszítéseiknek, melyek a megüresedett *palatinusi* méltóság betöltésére irányultak. (Bécs ugyanakkor sohasem törekedett arra, hogy a számára teljesen idegen magyar rendi intézményeket osztrák mintára átalakítsa vagy esetleg felszámolja. Erre persze valószínűleg nem is lett volna képes.) Noha Nádasdy a jó bécsi kapcsolatokkal rendelkezők körébe tartozott, a rendek első embereként nem vált a bécsi hadvezetés kiszolgálójává. Kiváló érzékkel próbálta meg a nádor hadügyi jogkörét régi állapotába visszahelyezni. Bár tisztában volt azzal, hogy a külföldi segélyek miatt teljességgel ez nem lehetséges, eredményei önmagukért beszélték. Az 1556. évi babócsai hadjárat¹⁰⁸ – 1526 után először – már nem pusztán egy idegen főhadparancsnok, hanem Nádasdy nádor és Sforza Pallavicini főhadimarsall¹⁰⁹ közös irányítása alatt folyt. A sárvári nagyúr nádorként még a dunántúli kerületi főkapitány feladatkörét is magának szerezte meg. Sőt ebben a posztjában mindent megtett annak érdekében, hogy befolyást gyakoroljon az idegen főtisztek (Adam Gall zu Loßdorf, majd Eck zu Salm und Neuburg gróf) által kormányzott győri végvidék irányítására is. Noha tudta, hogy e törekvése teljes eredményt nem hozhat, a rendek jogainak megerősítése érdekében olykor meg-megszorongatta a bécsi hadvezetést. Tette ezt főként azokban az esetekben, amikor Pozsonyban éppen országgyűlést tartottak, hiszen ekkor az udvar a hadiadó és az ingyenmunka megszüntetése érdekében amúgy is engedményekre kényszerült.¹¹⁰

Nádasdy nádorságát évtizedekig nem feledték Bécsben. Az udvar makacs visszautasító álláspontja a nádori poszt újabb betöltésére a 16. század második felében ezen „élményekkel” volt magyarázható. A következő évtizedek főpap-helytartói pedig nem voltak sem olyan tehetségesek, sem olyan befolyásosak, sem annyira vagyonosak, hogy Nádasdy szerepet pótolhatták volna. Mindezek ellenére a belpolitika és az igazságszolgáltatás irányításában elévülhetetlen érdemeik voltak. E téren különösen a Németalföldet is megjárta humanista főpap. Oláh Miklós tevékenysége figye-

106 Pálffy Géza: Várfeladók feletti ítélkezés a 16–17. századi Magyarországon. (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez.) Levéltári Közlemények 1997. 199–221.

107 Nádasdy életének monografikus feltárásával még ugyancsak adós a magyar történetírás. A legújabb kutatások eredményei: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.)

108 Bende Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. Hadtörténelmi Közlemények 1968. 281–310.

109 Pallavicini életpályájára és különösen magyarországi szolgálatára ld. Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 73–97. és 254–255., valamint ÖStA, KA, Memoiren 28/1334/11. pp. 195–227.

110 Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 109–119.

lemre méltó.¹¹¹ A helytartó tisztét Nádasdy halála után, 1562 és 1568 között betöltő esztergomi érsek ugyanis az 1550-es évektől udvarában olyan politikusi és értelmiségi „gárdát” nevelt fel, amely később egészen a század végéig irányította a királysági belpolitikát és igazságszolgáltatást. Radéczy István és Fejérvölgy István utóbb szintén helytartók (1573–1585, illetve 1587–1596), a történetíróként is ismert Istvánffy Miklós pedig a nádor igazságszolgáltatási feladatait ellátó nádori helytartó (1581–1608) lett. Rajtuk kívül ebben az időben pusztán még néhány nagybirtokos főúr számított a hazai politikában, úgymint Nádasdy Ferenc, Zrínyi György, Dobó Ferenc, Báthory István, valamint Batthyány Ferenc és természetesen Pálffy Miklós.

Ez a világi és egyházi nagybirtokos réteg rendi kiváltságai védelmében az udvarral az országgyűléseken folytatta kitartó küzdelmét, amely a királyi Magyarországon már a 16. században is kétkamarás testület volt.¹¹² Bár a had-, kül- és pénzügy terén elszenvedett vereségen nem változtathattak, politikájuk mégis hozott néhány igen fontos eredményt. A perszónálunióba került magyar királyság még államigazgatásának korlátozása ellenére is önálló ország maradt. Sőt: minden ellentétes elképzeléssel szemben Bécs a 16–17. században egyáltalán nem kívánta Magyarországot örökös tartományai közé kényszeríteni. De a Habsburgok a magyar rendiség számukra teljesen idegen szervezetét sem akarták osztrák vagy birodalmi mintára átalakítani. A császárvárosban ugyanis jól tudták, hogy a magyarországi határvédelmi rendszer fenntartása az egész közép-európai Habsburg Birodalom szempontjából sokkal fontosabb, mint az ennek összeomlását veszélyeztető politikai konfliktusok felvállalása. Ráadásul az osztrák területek oltalmazásában jelentős nagybirtokai révén a magyar főnemességnek is meghatározó szerepe volt, még ha ez pusztán a török hódítás fő irányán kívül eső országrészek katonai igazgatását jelentette.

A magyar rendek összességében minden nehézség ellenére a 16. században sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mint osztrák vagy erdélyi társaik. Olyan kemény uralkodói fellépésekre, sőt néha már brutális eseményekre, mint amilyenek a bécsújhelyi vérfürdő idején Ausztriában vagy a század második felében Erdélyben több ízben történtek,¹¹³ nem kellett számítaniuk. Erejük jelentőségére kiválóan utal, hogy

111 Oláh politikai pályájának teljes körű feltárása éppen ezért alapvető fontosságú lenne. Az eddigi szerény eredményekből ld. *Sörös Pongrác*: Ötven év Oláh Miklós életéből. Katolikus Szemle 1903. 327–343. és 416–432.; *Vojtech Bucko*: Mikulás Oláh a jeho doba 1493–1568. Bratislava, 1940.; *Bartoniék Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 24–34. és *Beke Margit*: Oláh Miklós tevékenysége az esztergomi érseki székhelyen (1553–1568). In: *Kezdet és újrakezdés. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma*. Szerk. Beke Margit. Bp. 1993. (Strigonium Antiquum 2.) 19–24.

112 Magyar országgyűlési emlékek i. m. és *Benda Kálmán*: Az országgyűlések az újkori magyar fejlődésben. In: *Benda Kálmán–Péter Katalin*: Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. Bp. 1987. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.) 3–12.

113 Báthory Zsigmond fejedelem 1592-ben előbb egyik legbefolyásosabb tanácsosával, abafáji Gyulay Pállal, a következő esztendőben Gálffy János főudvarmesterrel, majd 1594 kora őszén szinte a teljes ellenzéki táborral leszámolt. Az ekkor kivégzett Kovacsóczy Farkas kancellár utóda, Jósika István négy esztendő múlva azonban szintén vérpadon végezte. Erdély története. I. i. m.

vezető szerepüket megőrizték a helyi közigazgatás, a vármegyék életében és az ország gazdaságának irányításában is. De elsősorban ennek a királysági nemességnek volt az érdeme a hódoltság mintegy Magyarország részeként való megtartása is.¹¹⁴ Emellett pedig a magyar nyelv és irodalom, valamint a protestantizmus támogatásában, majd a katolicizmus megújításában is óriási érdemeik voltak.¹¹⁵

Ezen tevékenység ismeretében a királysági nemesek és a rendek nem illethetők azokkal a méltatlan jelzőkkel (megalkuvó, tunya stb.), mint amilyenekkel a magyar történetírás egyes irányzatai őket az elmúlt évtizedekben jellemezték. Ok ugyanis – a nehézségek ellenére – sem a könnyebbnek tűnő Sztambulba vezető,¹¹⁶ hanem a Bécsbe vivő rögzös út mellett döntöttek. Ennek legfontosabb okára 1555-ben egyik jeles képviselőjük, Zay Ferenc későbbi kassai főkapitány (1560–1565) Konstantinápolyban meggyőzően világított rá. Midőn a nagyvezír az alábbi kérdést intézte hozzá: „Te magyar vagy, ti magyarok miért nem nyugodtok meg, a német disznóktól térjetek át végre a hatalmas császárhoz [értsd: a szultánhoz]. Királyotok úgysem törődik veletek, a németek jobban gyűlölnék benneteket, mint minket.”, Zay a következőket válaszolta: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek varietása [különbsége] megkülönbözteti a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük.”¹¹⁷ Hozzátehetjük még: mindezen népeket vallásán kívül ugyanaz az európai keresztény kultúra kötötte össze. A magyar rendek legkiválóbbjai elsősorban ennek megőrzése és az ebben való megmaradás érdekében választották a nehézségekkel teli bécsi utat – bár kétségtelen, hogy döntésükben saját érdekeik is meghatározó szerepet játszottak.

A 17. század elejétől helyzetük még kedvezőbbé vált. Bocskai István hajdúinak felkelését (1604–1606)¹¹⁸ kiválóan használták fel az előző évszázadban korlátozott pozícióik erősítésére: elsősorban a nádori tisztség újrabetöltésével, a felső-magyar-

114 Ld. a 2. jegyzetben idézett munkákat.

115 Az erre vonatkozó jelentős irodalomból a teljesség igénye nélkül ld. (megjelenésük sorrendjében): *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. (Reprint az Állami Könyvterjesztő Vállalat gondozásában: 1986.); *Uő*: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. (Humanizmus és Reformáció 6.); *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Bp. 1957.; *Balázs János*: Sylvester János és kora. Bp. 1958.; *Klaniczay Tibor*: Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában. In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 9–31.; *Barlay Ö. Szabolcs*: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986.; *Lukács László SJ–Molnár Antal*: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 357–368.; *Szabó András*: Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Bp. 1999. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2.) és *Ács Pál*: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. *Vigilia* 1999. 360–374.

116 *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m.

117 *Szekfü Gy.*: i. m. 113–114.

118 *Nagy László*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961.; *Andrea Molnár*: Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe (1598–1606). München, 1983. (*Studia Hungarica* 23.) és *Benda Kálmán*: Bocskai István. 2. kiad. Bp. 1993.

országi főkapitányság katonai posztjainak magyarok által történő irányításával, valamint vallásszabadságuk kimondásával. Az 1606. június 23-án kötött bécsi béke, majd az ezt törvényerőre emelő 1608. évi pozsonyi diéta határozatai ezen helyzetfelismerésüknek voltak kiváló eredményei. Az 1606. december 29-én elhunyt fejedelem azonban nemcsak hajdúfelkelésével nyújtott számukra rendi jogaik érvényesítéséhez és védelméhez tetemes muníciót. Bocskai politikai végrendeletének alábbi szavai kiváló tanácsként szolgáltak számukra az erdélyi fejedelemségre vonatkozó elképzeléseik terén is: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunk erősebb nemzetsegnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nékik [értsd: a királyi magyarországiaknak] is oltalmokra, javokra léssen.”¹¹⁹ A királysági rendek tehát felismerték, hogy az erdélyi fejedelemség különállásából komoly hasznot húzhatnak saját jogaik és kiváltságaik védelméhez és érvényre juttatásához. A 17. században ez a felismerés lett rendi politizálásuk egyik vezérelve.

GÉZA PÁLFFY

THE COURT IN VIENNA AND THE HUNGARIAN ESTATES IN THE 16TH CENTURY

Until now Hungarian historians have paid scant attention to the network of relationships that existed between the estates of the Kingdom of Hungary and the royal Hungarian court in Vienna in the period after 1526. Yet this is one of the most important subject areas of early modern Hungarian history, because knowledge of it allows us to form a more accurate impression of relations between the Habsburg Empire and the Kingdom of Hungary. (The two entities were joined in a personal union after the battle of Mohács.) The study aims to fill the gaps in our knowledge by summarising the results of research undertaken in the archives of Vienna and Budapest over the past decade.

Following the defeat at Mohács, both the Hungarian estates and Archduke Ferdinánd of Austria (who was elected king of Hungary in December 1526) faced considerable difficulties and limitations. Indeed, for the archduke, who was already confronted with numerous problems in the old Austrian provinces (e.g. the opposition of the estates to his efforts to centralise, the spread of the Reformation, peasant revolts etc.), there was really no other choice but to acquire the Hungarian crown (if necessary by force). The Habsburg empire needed Hungary both as a line of defence against the powerful Ottoman armies led by Sultan Suleyman and for reasons linked to the empire's great power status. Economic considerations were also of vital significance. Nevertheless, the administration of the kingdom of Hungary was no easy task, owing to incessant warfare with the Ottomans (and their vassal János Szapolyai) and to the actions of the Hungarian estates.

At the end of the medieval era, as in other parts of Europe, the Hungarian estates represented a considerable force. After 1526, however, they found themselves in a completely new situation. Hungary's own resources were insufficient to halt the advance of the Turks, who attacked repeatedly and even took up positions in the

¹¹⁹ Magyar történeti szövegyűjtemény. II/1. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. 376.: N° 63.

middle of the country after their occupation of Buda in 1541. The estates were therefore in desperate need of foreign military and financial assistance. At the same time, with Ferdinánd as the proclaimed king of Hungary, the formerly independent royal Hungarian court became unified with the court of the Austrian archduke, Czech king, and—after the abdication of Charles V in 1556— Habsburg emperor in Vienna. For the Hungarian estates this meant that the greatest opportunities for putting forward their interests were to be had in Vienna. Still, for linguistic and other reasons, they found it very difficult to adjust to court life in Vienna. Moreover, they were forced to spend much of their time and energy in defending their properties in Hungary.

Both the slow rate at which the Hungarian estates adjusted to court life in Vienna as well as the indispensable nature of the military and financial assistance had long term consequences. During the four decades after Mohács, the estates were pushed into the background in three crucial areas of state administration. National defence and foreign affairs became the prerogative of the new government bodies established by King Ferdinánd in Vienna, while other military affairs, as well as the finances of Hungary, were administered in part by these same bodies. The only areas in which the estates were able to maintain their (formerly extensive) influence—as a result of their determined political efforts in the national assemblies—were domestic affairs and the administration of justice. Changes in the relationship between the court in Vienna and the Hungarian estates in the decades that followed 1526 thus determined the nature of relations between the Habsburg empire and the kingdom of Hungary for a period of centuries. Despite the grave consequences, this was the only way that Hungary could avoid the occupation of the whole country by the Ottomans and the extinction of Hungarian statehood.